

RIG

TIDSKRIFT UTGIVEN AV FÖRENINGEN FÖR SVENSK KULTURHISTORIA
I SAMARBETE MED NORDISKA MUSEET OCH FOLKLIVSARKIVET I LUND

UPPSATSER

- Docent *Phebe Fjellström*, Uppsala: Jurisdiktion och gränsdragning i Västerbottens lappmarker under 1700-talet 65
Jurisdiction and the laying dawn of a boundary in the Lapp Territory of Västerbotten 72

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

- Fil. dr *Manne Hojrén*, Kalmar: Nordiska museet 100 år 73
Docent *Bengt Ankarloo*, Lund: Etnologi och trolldomsprocesser. Ett genmäle 76
Dr philos. *Carl-Herman Tillhagen*, Stockholm: Replik 78
Atlas det schweizerischen Volkskunde 1:7, 2:6 och 7. Anmäld av fil. dr *Sam Owen Jansson*, Stockholm 79
Peter Michelsen: Museerne og samtiden. Anmäld av förste intendenten docent *Göran Rosander*, Stockholm 81
Rudolph Bertouch: Menigmands minde. Anmäld av professor *Hilding Pleijel*, Lund .. 82
Sigurd Erixon: Skultuna bruks historia 3. Anmäld av fil. lic. *Mats Hellspong*, Stockholm 84
Albin Widén: Nybyggjarliv i Svensk-Amerika. — Guldgrävaren *Johan Olof Liedberg*:

- [Minnesanteckningar m.m]. Anmälda av *Hilding Pleijel* 86
Ann-Sofie Kälvemark: Reaktionen mot utvandringen. Anmäld av *Hilding Pleijel* 88
Carl-Martin Bergstrand: Från Borås och Ås härad på 1700-talet. Anmäld av professor *Sigfrid Svensson*, Lund 90

KORTA BOKNOTISER

- Gösta Bergs tryckta skrifter 1919—1973 91
Otto Fredrik Tullberg: På biblioteket — där har jag min största förnöjelse 92
Johan Henrik Schröder: Kort historia över Kungliga Gymnasiets i Västerås bibliotek
Gerhard Wietek: Nordeuropäische Fayencen
Ellen Marie Magerøy: Norsk treskurd 93
Axel Steensberg: Dagligliv i Danmark, bd 1620—1720 och bd 1720—1790 94
Societas Sanctae Birgittae 1920—1970 94
Ronny Ambjörnsson m.fl.: Idé och lärdom .. 95

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

- Vad betyder siffrorna? En efterlysning 95
FÖRENINGSMEDDELANDEN 96

RIG · ÅRGÅNG 56 · HÄFTE 3

1973

Föreningen för svensk kulturb historia

Ordförande: Presidenten *Petrén*

Sekreterare: Fil. dr *Marshall Lagerquist*

Bitr. sekreterare: Fil. kand. *Hans Medelius*

REDAKTION:

Professor *Gösta Berg*

Fil. dr *Marshall Lagerquist*

Professor *Sigfrid Svensson*, Rigs redaktör

Ansvarig utgivare: Professor *Gösta Berg*

Redaktionens adress: Folklivsarkivet, 223 62 Lund

Föreningens och tidskriftens expedition:

Nordiska museet, 115 21 Stockholm Telefon 08/63 05 00

Års- och prenumerationsavgift 15 kr

Postgiro 193958

Tidskriften utkommer med 4 häften årligen

Boktryckeri AB Thule, Stockholm 1973

RIG är ett annat namn på guden Heimdall, som enligt den fornisländska "Sången om Rig" gav upphov till de olika samhällsklasserna. Denna dikt innehåller den äldsta kulturhistoriska skildring vi äger från Norden. Föreningen för svensk kulturhistoria valde detta namn som symbol för sin verksamhet, när den stiftades år 1918

Jurisdiktion och gränsdragning i Västerbottens lappmarker under 1700-talet

Några anteckningar ur Nensénska handskriftsamlingen

Av Phebe Fjellström

I den Nensénska handskriftssamlingen¹ ligger en myckenhet faktauppgifter förborgade som berör nordsvensk och samisk kultur under 1700-talets senare del samt 1800-talet, upplysningar som oftast inte låter sig inringas i annat källmaterial, då dylikt i allmänhet inte finns att tillgå och — om så är fallet — föreligger i ofullständig form.

Handschriftssamlingen, som omfattar ca 1.330 tättskrivna foliosidor, nedteknades åren 1813—1881 av kyrkoherden J. A. Nensén i Dorotea. Denne var en vaken och flitig iakttagare av folklivet och hans uppteckningsmetod är föredömlig, ja rentav modern med rikliga data om meddelarna (födelse- och dödsår, härkomst, föräldrars dito data, ibland även far- och morföräldrars).

Samiskt och svenskt i möte

En av Nenséns sagesmän är "Liquidations Commissarien" Johan Edin (1730—1824). Såsom framgår av Nenséns uppteckningar handlade denne vissa judiciella ärenden. Glimtvis ges i samband därmed upplysningar om den jurisdiktion som varit den i Åsele lappmark reellt fungerande.

Lappmarkens rättsskipning har tidigare varit föremål för studium. Särskilt bör här nämnas Isak Fellman (Handlingar och uppsatser ang. finska Lappmarken och lapparne, 1910—15, 3, s. 366—422, samt s.

X—LXXII), vars framställning är grundläggande och även utnyttjad av G. Göhte i hans Om Umeå lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkring 1750 (1929). Däremot har varken G. Thuland (Lappmarken som särskilt jurisdiktionsområde, Norrbotten 1950—51) eller J. E. Almquist (Lagsagor och domsagor i Sverige med särskild hänsyn till den judiciella indelningen 1—2, 1954—55) tagit del av Fellman.

Ragnar Bergling har i sin avhandling Kyrkstaden i övre Norrland (1964) sökt göra en sammanställning av lappmarkens rättsskipningsförfarande på grundval av ovannämnda arbeten. Emellertid har ej heller Bergling givit belysning åt den särskilda ackulturationsproblematik, som föreligger inom lappmarksområdet, där två kultursystem möts och där vid en konfrontation en assimileringprocess tar sin början mellan samisk och nordisk rättsuppfattning. Rent allmänt kan sägas, att det samiska rättssystemet komer att under 1800-talets slut och 1900-talets början överflyglas av den urbana, centralstyrda miljöns judiciella normer. Under 1700-talet synes det samiska rättssystemet haft större genomslagskraft rent organisatoriskt än vad fallet blev senare. Vad som är av intresse i följande framställning är jurisdiktionen i lappmarken efter 1751, då gränslinjen drogs mellan Sverige och Norge. Emellertid är som alltid i utredningar rörande samisk kultur 1500- och

¹ Uppsala Universitetsbibliotek R 649 och R 650. Materialet till denna uppsats är hämtat ur R 650.

1600-talets förhållanden relevanta långt in på 1800-talet, ja, i vissa fall även in på 1900-talet. I all korthet skall därför först erinras om dessa äldre förhållanden.

Jurisdiktionen i lappmarken ombesörjdes på 1500-talet och ännu i början av 1600-talet av kronans fogdar. Dessa har rest i lappmarken, vilket ej gäller lagmannen, den huvudansvarige (se här om bl.a. G. Hafström, artikeln Lagman i Kulturhist. lexikon f. nord. medeltid). Fogdarna har skapat lag och rätt vid tingen och — det är viktigt att påpeka — samtidigt bedrivit handel och indrivit skatter. Alltså finnes det ett intimt samband mellan ting — uppbörd — handel (Ph. Fjellström, Lapskt silver 1, 1962, s. 266—268; Bergling, a.a., s. 259).

Lappfogden var ofta birkarl. Birkarlaväldet upphörde i början av 1600-talet och därmed även lappfogdeinstitutionen i denna form. År 1620 är en vattendelare inom lappländsk jurisdiktion. Här efter uppläts lappmarksskatten på arrende och arrendatorn anmodas att hålla lapparna ”widh Lagh och rätt och rättvijsē”, vilket tolkats så att denne utövade rättsskipning. De forna lappfogdarna har i övergången blivit arrendatorer och sålunda fortsatt i sin judiciella position (Fellman, a.a., 3, s. XXIX). Från 1639 svarar en särskild domare för justitien i lappmarken. Fogden-arrendatorn har här efter spelat ut sin roll i detta avseende.

För att judiciellt samordna Norrland med övriga Sverige sker en omorganisation omkring 1670. Länsindelningen i Nordsverige—Nordfinland var nämligen flytande under 1600-talet. Banden över Bottenviken bröts först 1668, då Västerbotten definitivt skiljdes från Österbotten. Västerbotten bildade här efter tillsammans med lappmarkerna ett län. Judiciellt utgjorde vid denna tidpunkt Västerbotten en enda domsaga. Man bör notera att med ”lappmarkerna” avses här såväl de svenska som finska, dvs. området sträckte sig från Umeå lappmark i söder till och med Kemi lappmark i norra Finland. Över detta omfattande område var satt en häradshövding (Thuland, a.a. s. 107). Emellertid krävde Carl XI 1680 att häradshövdingen skulle vara bosatt inom domsagan och själv tjänstgöra vid tingen. Västerbottens län uppdelas då i tvenne domsagor med var sin häradshövding: Norra kontraktet omfattande Torneå och Kemi lappmarker och Södra kontraktet omfattande Umeå, Piteå och Luleå lappmarker (Fellman, a.a., 3, s. XLI, not 1; Göthe, a.a., s. 338). Vidare bör noteras att Västerbottens lappmarker kommer att betraktas såsom ett särskilt jurisdiktionsområde skilt från övriga Västerbotten dvs. dess kustland. Lappmarkerna får en särskild domhavande, en *justitiarius*, titeln känd

från 1698 (Almquist, a.a., 1, s. 435 ff). Denne svarade för häradshövdingens åliggande. Emellertid kunde justitiarius ej ensam medhinna att förrätta alla lappmarksting inom sitt utsträckt lappmarksområde, han behövde i sin tur ersättare, *substitut*. Ragnar Bergling har särskilt framhållit att ”det mera sällan framgår vem som varit substitut”. Protokollen under tecknades av justitiarien (Bergling, a.a., s. 268).

Emellertid kan Nensén-materialet ge oss vissa upplysningar om just dessa ting, särskilt vad det gäller Åsele lappmark.

I Åsele lappmark hade fogden, som var underställd häradshövdingen, att svara för uppbörden samt bevaka kronans intresse. Fogden hette vid denna tid — 1700-talets mitt och senare hälft — Zacharias Renhorn. Han bär titeln häradsfogde eller befallningsman. Häradshövding var Carl J. Furtenbach (K. B. Wiklund, De svenska nomadlapparnas flyttningar, 1908, s. 25, 28). Fogden var domare, justitiarius, men kunde såsom ersättare ha commissarie J. E. Edin i frågor som var av mindre juridisk dignitet och som fogden ej kunde medhinna (som syn- och arvsskifte) på grund av långa resor o. d.

Fogden hade tillika vid tinget två medhjälpare, som bland samer *förberett* vissa tingsärenden rörande uppbörden, nämligen två s. k. *skickare*. Dessa innehade en juridisk administrativ roll och var sannolikt av samisk börd, de var skickade, sända ”såsom kännande Lapparne”, skriver Nensén. Enligt Svenska akademins ordbok (SAOB) är skickaren ”biträde åt domare el. fogde med uppgift bl. a. på marknaden kungöra av domaren eller fogden utfärdade föreskrifter, indriva skatter o. d.” Redan 1732 omtalas skickarna av Linné i *Iter Lapponicum*. Som framgått ovan fanns ett intimt samband mellan ting och marknad och SAOB:s tolkning att skickarnas arbete ägde rum vid ”marknaden” är i och för sig ej felaktig,

men mer korrekt är att knyta deras åligganden till själva tinget.

Nensén är den som givit oss de fylligaste upplysningarna om denna kategoris sociala roll och verksamhet: "Tvenne Skickare, en för *Jille Same*, en för *Lole Same* voro såsom hjälp (administrati) åt Fogden vid Skattläggningen som skedde varje år, emedan somliga blefvo fattige. Dagen före Uppbörden gick han genom Skattboken i Skikkarnes närvaro, hvilke då såsom kännande Lapparne skulle meddela nödiga upplysningar. Lappar som ej hade sjelfve tid att komma, skickade sin skatt med någon annan. Skickarna bestyrde bland Lapparne om vågande, skjutsande, äfwen Länsman. Lapparne skjutsade efter tour" (Nensén, s. 23). Som synes ovan har skickarna haft vissa bestämda uppgifter förlagda till vissa bestämda områden, "revir". Av allt att döma har lappskatteländen inom Åsele lappmark fördelats på de två administratörerna. En har handhaft *Jille Same*, dvs. de samer som bor i västra delen av lappmarken. Den andre har ombesörjt ärenden som rör *Lole Same*, dvs. de som bor i östra delen av samma lappmark.

Dylika detaljupplysningar om skickarna har aldrig tidigare redovisats i hithörande litteratur. De hade tillika en långt självständigare ställning än SAOB låter oss förmoda. De gav informationer om samer, de ombesörjde "vågande", vägning av varor som skulle avyttras vid marknaden, de organiserade skjutsningen av handelsvarorna som skedde i turordning bland samer. Att erhålla informationer rörande lappmarkens renägare var förvisso av stort värde för fogden vid uppbördens verkställande. Skickaren var här ett slags ombudsman för samerna. Denne var tillika en högt betrodd person. Såsom ovan anförts gick fogden igenom skatteboken "i Skikkarnes närvaro,

hvilke då såsom kännande Lapparne skulle meddela nödiga upplysningar".

Skickarnas organisation av handel och varutransport var lika betydelsefull som deras administrativa roll vid tinget. Båda uppgifterna hörde intimt samman och bildade sålunda en judiciellt fungerande enhet. Skickarnas arbetsorganisatoriska insats representerar en del av det lapska systemets bidrag till jurisdiktionen — fogden representerar den urbana miljöns, den statliga myndighetens inslag. Då skatteboken genomgås gemensamt av fogde och skickarna balanserar de båda systemen likvärdigt mot varandra i ett ömsesidigt hänsynstagande till respektive parters samfundsbildning.

Förutom de här åberopade instanserna fanns i den lappländska jurisdiktionen ytterligare förgreningar som klart visar, att då de två kultursystemen konfronteras, söker de anpassa sig efter varandra till allas bästa och därvid har det samiska samhället väl hävdad sin judiciella identitet.

Edin omtalar bl. a. för Nensén att det även fanns lapplänsmän av lapsk börd som var "flyttningsinspektörer" och även "Judices i saker" av mindre omfattning såsom bortsprungna renar etc. Lapplänsmännens åligganden reglerades bl. a. av kodicillens § 16 (Wiklund, a.a., s. 27; ang. kodicill se nedan om gränstraktat). Däri beskrives att lapplänsmän och nämndemän skall väl känna skatteländens beskaffenhet på ömse sidor Kölen samt veta antal på de djur som den lapp äger, som skattar för landet, för att kunna anvisa lämpligt bete om t. ex. främmande lappar ankommer dit från andra riket.

Lapplänsmännen hade bistånd, som framgår ovan, av nämndemän, varav hälften kunde vara samer, som Nensén anger ("i Auctors tid var halfva Nämnden Lappar", Nensén, s. 23, punkt 15.)

Denna väl sammansatta judiciella organisation bakom häradshövding och fogde med ett påfallande starkt inslag av samer är föga uppmärksammas i hithörande litteratur. I Lappiske Rettsstudier har Erik Solem överhuvudtaget ej berört dessa företeelser och jag kan ej heller finna att de omnämnts hos Fellman eller i annan litteratur på området.

När häradsfogden och häradshövding ej fanns på plats ombesörjde commissarie Edin de rättliga åliggandena såsom arvsskifte och syn. Edin omtalar att "Wid arfsskiften i SvenskBo kunde Auctors arfvode uppgå till trenne plåtar; togs dagsplåtar, 9 skålpund om dagen ej efter Procent beräkning. Somliga hedrade sig och gåfvo mera än 9 skålpund. För syner gafs både af Swenskar och Lappar 9 skålpund såsom dagsplåt. Wid arfsskifte efter välbehållna Lappar fick en Waja, efter fattiga Lappar hölls intet arfsskifte. Barnen delte då sjelfve. Af Swenskar fick några styfver för papper" (Nensén, s. 24).

Med dagsplåtar torde här avses de mynt av kopparplåt som tillverkades 1644—1776 och vars värde angavs i daler silvermynt (1714—1716 präglades kopparmynt av kanonmetall, där en plåt motsvarande 16 skilling). Benämningen "plåt" överfördes senare även på de sedlar som Riksgäldskontoret utgav 1791—1849 och värderade till 16 skilling (SAOB). Emellertid är det uppenbart att Edins dagsplåtar var av metall och att de värderades efter vikt (skålpund).

De rika fjällapparna belönade väl sin jurist, en vaja dvs en renko, var förvisso ett kapital som förökade sig. Å andra sidan hade Edin varit länsman i 20 år innan han förrättade arvsskifte hos samer. Däremot ombesörjde han 30-årig, dvs. 1760, sin första syn hos dem. Samerna handlade själva dessa rättsliga åtgärder "emedan de vanli-

gen kommo väl öfverens, och brukade visse förståndige gubbar såsom Judices i sådana mål och vid arfsskiften".

Edin omtalar bl. a. en syn han handhaft vid 1700-talets mitt och uppgifterna här är intresseväckande, ty dels namnges ägarna till lapps kattelandet, dels utpekas detta landområdes läge. Det finns sålunda klart uttalade upplysningar om vilken samesläkt som juridiskt tilldelats visst landområde vid 1700-talets mitt.

Nensén skriver: »Omkring år 1760 förrättade Auctor den första syn hos Lapparne. Tvenne Lappar nemligen *Bengts Nilsson Wijits*, son till *Nils Nilsson Nila* och *Pehr Pehrsson Hyderstedt* voro i tvist med hvarandra om en gräsdal eller landsrå, hvilken-dera den borde tillhöra. Den förre bodde å Kultsjölandet i Byrgfjäll, den sednare i Fjällfjäll. Auctor utsträckte då åt dem gränsen mellan lilla fjället *Jille fälka* och *Ranzarn*. Denna Syn hade af Tingsrätten 40 år förut varit Länsman Grelsen anbefald, men han har ej gjort den . . . Auctor hade tvenne Länstolvmänner med sig . . .²

I dessa dagar då Thomas Cramér, samernas ombudsman, strider vid domstol för samernas rätt till land och vatten blir en upplysning som den som ovan lämnats högaktuell och ger en fördjupad tidsdimension åt hela denna problematik (Th. Cramér, *Right of the Same to Land and Water*, *Laponica* 1964, s. 55—62).

² Beträffande ovannämnda lapps kattelands lägen kan sägas att med Byrgfjäll torde avses nuvarande Burgfjäll (1.426 m.ö.h.) beläget i västligaste delen av Västerbottens lappmark nära norska gränsen och på gränsen till Jämtland. Några mil nordost om Burgfjället ligger Kultsjön. Mellan fjället och sjön torde Kultsjölandet legat. Fjällfjäll är beläget nordväst om Burgfjäll nära norska gränsen och söder därom, cirka 3 mil, ligger sjön Ranzarn (ang. Fjällfjälls etymologi se K.-H. Dahlstedt, *Place names, linguistic contact and prehistory, Hunting and fishing*, 1965, s. 147.)

Svensk-norska gränslinjen dras upp

Intimt förknippad med den jurisdiktion som rådde inom Åsele lappmark är gränsdragningen mellan Norge och Sverige. Den svensk-norska gränsens sträckning fick avgörande betydelse för samers rätt till land och vatten på ömse sidor Kölen. Överenskommelsen undertecknades i Strömstad 1751 av representanter för de båda rikena Sverige-Finland samt Danmark-Norge. Gränsen kom i huvudsak att följa vattendelaren, dvs. den höjdrygg där vattendragen börjar rinna åt respektive väster och öster (Ruong, Samerna, 1969, s. 62). Till gränstraktaten fogades två bihang, s. k. kodiciller. Den ena av dessa bestämde flytt-samers rättigheter och skyldigheter på ömse sidor kölen. Ruong har kallat den samernas Magna Charta.

Enligt kodicillen fastställdes att de samer som efter gränsdragningen hade skatteland på norska sidan tillhörde Norge, och betalade skatt där, de som hade land på svenska sidan tillhörde Sverige och var skattepliktiga endast till svenska kronan. Vidare fastslogs att samerna enligt gammal sedvänja höst och vår fick vandra över Kölen med sina renhjordar, men måste då betala en viss avgift till det andra riket för renarnas bete (Å. Holmbäck, Om lappskattelandsinstitutet och dess historiska utveckling, 1922, s. 44 ff). De ovan omtalade samiska lapplänsmännen eller "flyttningsinspektörerna" övervakade att allt gick i god ordning och de hade vid sin sida nämndemän av samisk börd.

Även dessa skeenden omtalas av Nensén och vi får i detalj veta avgiftens storlek etc. "Norska Lapparne utgjorde ingen Skatt till Svenska Kronan. Enligt 1751 års Gränstractat skulle de gifva 4 styver för hvar 20:de Ren, äfvensom Svenska Lappar i Norge för sin vistelse där Somaren 6 öre,

hvilken Summa tillföll Sochnen, Norska Lapparne gåfvo för sine Renar 6 öre, för skytteri 4 styfver. Svenska Lapparne gåfvo i Norge för fiske tvenne styfver, för hvar 20:de Ren en dito. Lapplänsmannen uppbar af dem sådana afgifter. Sådana Lapplänsmän både i Sverige och Norge, sjelve Lappar, voro deras flyttningsinspecteurer, och äfwen Judices i saker för hvilka ej voro högre böter än sex plåtar, t. ex. angående förkomne Renar, skuldfordringar m. m." (Nensén, s. 23).

Av kulturhistoriskt intresse är även de upplysningar J. Edin lämnat till Nensén angående själva gränsrösningen. De personhistoriska informationer som här inbakats har såvitt jag vet ej tidigare presenterats och är trots sin knappa utformning upplysande.

Nensén skriver: "År 1760 eller 1761 lades första gången Riksstenrösen mellan Sverige och Norge. Svenskar och Norrmän sammankomo vid ett ställe kallat *Murris Tjaske* vid början af Woimån. Auctor (dvs. Edin) såsom Lots följde de Svenska Herrarne unge Baron *Maklier*, Ingenieur *Wetterstedt* (sedermera Landshöfding) och gamle Ingenieur *Marelius*, hvilken flera gånger förut gått gränslinjen projectvis. De började i Jemtland. De kommo åt Åsehle, hvarest de köpte mat af Skolmannen och foro upp efter Woimån. Auctor följde dem till *Hattfjellda*" (Nensén, s. 24).

"Unge baron Maklier" som deltar i gräns-expeditionen torde sannolikt vara identisk med baron Rutger Maclean, senare ägare av Svaneholms slott i Skåne. Han var född 1742 och sålunda 18 à 19 år vid detta tillfälle. I Skåne kallades herren till Svaneholm vanligen Maklär (Biographiskt lexicon, 1845, s. 2). Genom sina reformer på det egna godset blev Maclean tillskyndare av enskiftessystemet i vårt land. Och den

som administrativt kom att föreslå dess genomförande var Eric af Wetterstedt, färdkamraten vid stenrösningen. Jag kan ej med bestämdhet ange anledningen till att den unge baronen deltar i rösningen, då tillgängliga biografiska uppgifter tiger på denna punkt.

”Ingenieur Wetterstedt” är, som ovan framgått, identisk med lantmåteridirektören Eric Wetterstedt (1736—1822), adlad af Wetterstedt 1772. Denne blev ”premieringenieur” vid lantmåterikontoret 1757, överdirektör för detsamma 1777 samt slutligen landshövding i Uppsala län 1794—1812. Wetterstedt är vid detta tillfälle då Edin träffar honom 24 à 25 år. Såväl Maclean som Wetterstedt kommer att inväljas i Svenska Vetenskapsakademien, den förre invaldes 1812, den senare 1815. I sitt presidietal i Vetenskapsakademien 1817 Om lämpligaste utvägarne att befordra Ödemarkernas uppodling och indelning till nya bostäder samt huru deras skattläggning bör inrättas att billighet och jemnlighet må vinnas har af Wetterstedt presenterat material som sannolikt har kommit för hans ögon redan under den nämnda vandringen i fjällbygd och skogsland.

Den tredje medlemmen i stenröseexpeditionen var ”Gamle Ingenieur Marelius”, identisk med kartografen Nils Marelius (1707—1791), förste lantmätare och premiäringenjör vid lantmåterikontoret 1747 och 1781 överdirektör därstädes. Han var redan sedan 1769 medlem av Vetenskapsakademien. Marelius deltog i uppmätningen av riksgränsen mot Norge 1752—1766 och bestämde därunder polhöjden på ett 40-tal punkter (se bl. a. Marelius, N., Anmärkingar rörande Herjedalens och Jämtlands Gränts mot Norrige gjorde vid gränsemätningen åren 1758, 1759 och 1760. Kungl. Vet. akad. handl., vol. 24, 1763, s. 289 ff).

Marelius hade biträtt vid den franska gradmätningen i Torneå 1736 och var ”långt in på 1760-talet sysselsatt med att sammanställa svensk-norska gränskartor baserade på nya polhöjdsbestämningar” (S. Lindroth, Kungl. Svenska Vetenskapsakademins historia 1739—1818, 2 s. 438).

Den ”gamle” Marelius är vid detta tillfälle blott 52 à 53 år men besitter i kartografiska frågor en djup sakkunskap, som förvisso vida överstiger de yngre färdkamraternas. I arbetet Om land och fjällryggarne samt gränsen imellan Sverige och Norrige (Kungl. Vet. akad. handl., 1771, vol. 32, s. 187) redovisar Marelius även en etnologisk sakkunskap rörande det här aktuella området: ”För Åsele eller Ångermanlands Lappmark följer Gränsen Fjällryggen åt ifrån Jadenms-Röset til Fremsjocks- och Murrits-skytski-Rösen . . . Desse Fjällmarker äro på Svenska sidan indelte i vissa Lappmarker och Socknar, desse åter i Byar eller mindre Samhällen. Med By förstås dock här ej någon samling af flera hushåll, som hafva fina hus eller boningsplatser nära intil hvarandra, utan Lapp-By är en samling af flera hushåll, som hafva någon viss, ibland nog vidlöftig Fjälltract—at om sommaren beta sina Renar på, emot Lapps katt eller en viss afgift til Kronan . . .”

Här föreligger en av de äldsta beskrivningarna av den lapska *sitan*. I aktstycket ovan omtalas även *Murrits-skytski* som en nordlig punkt på gränslinjen. I Nensén-materialet nämnes *Murris Tjaske* vid Voimån som den nordliga gränssorten. Ingendera ortnamnen återfinnes på generalstabskartorna men väl på den ena av de tre gränskartor som Marelius framställt i kolererat utförande, och som ingår i Vetenskapsakademins handlingar för år 1771, fig. 1. På denna finner man nämligen *Murris skytski vid ”Wojma älfs”* utflöde i fjäll-

CARTA
 Som visar Sträckningen för vil af
 LAND- och FJÄLLRYGGEN
 Som GRÄNSEN emellan SWERIGE
 och NORRIGE för den delen
 Som de, ifrån Rute fjället til
 Haldefjällen, måst äro i
 Följe med hwarandra.

== Betecknar Landryggen på de ställen, som
 Rika Grafen gör derifrån.

NOR=

HEMS=

STIFT.

R I S E

Inderöns F.

Stör- och War-
 dalens F.

Strindens F.

NORRLANDS H.

1. Gränskarta mellan Sverige och Norge, upprättad 1751 av kartografen Nils Marelius. Den i texten omtalade orten Murrits skytski finns ovanför "d" i (Helgelands)Fögd. Kungl. vet. akad. handlingar 1771.

regionen. Emellertid torde Edins och Nenséns ortnamnsform *Murris Tjaske* vara den korrekta, då de väl känner området och dess benämningar. Marelius torde sannolikt ha förväxlat 'y' med 'a' på grund av en kanske från början otydlig nedskrivning.

Commissarie Johan Edin har sålunda under samspråk med J. A. Nensén 1819—1820 lämnat upplysningar som låter oss i

konkret belysning uppleva gränslinjens tillkomst mellan Sverige och Norge 1760. Vi kan notera de relationsband som mycket tidigt knyts mellan Maclean och af Wetterstedt. Påtagligt är även sambandet mellan jurisdiktionen och gränsdragningen i Lappmarkerna samt den konkreta judiciella identitet som under 1700-talet förelåg bland samer på sydlapskt område.

Summary

Jurisdiction and the laying down of a boundary in the Lapp Territory of Västerbotten in the 18th century

During the years 1813—81, J. A. Nensén, rector of Dorotea, made very valuable notes on North-Swedish and Lapp culture conditions, a collection of some 1330 closely written folio pages (note 1). The present paper is based on that material. One of Nensén's informants was Commissary Johan Edin (1730—1824), who handled certain judicial matters. Through the information passed on to Nensén by Edin we catch glimpses of how justice was administered in practice in the Åsele Lapp Territory. We are told, *inter alia*, that, at fairs and assizes, the sheriff had two assistants, two 'messengers' (in Swedish "skickare", which means someone who is sent). They were already mentioned by Linné, but it is only through Nensén's notes that we learn what, exactly, were their duties. The 'messenger' served at tax collections but also in matters relating to trade and transport, tasks closely connected with each other. He was a kind of legal representative of the Lapps and was probably of Lapp birth. The author is of opinion that the 'messengers' represented the contribution of the Lapp system to jurisdiction, whereas the sheriff was the representative of the State authority. Fjellström maintains that when the Swedish and the Lapp cultural systems were confronted with each other, there started, within the sphere of law, an assimilation process during which each part showed

consideration to the other's form of society. The two peoples adapted themselves to each other for the general good, and the author argues that, in this process, the Lapp community well preserved its judicial identity.

Closely related to the jurisdiction of the Lapp Territory is the laying down of a boundary between Sweden and Norway that was decided on in 1751. Its stretching was of decisive importance for the Lapps' right to land and water on each side of the boundary. At the same time, it was decided about the Lapps' wanderings with their reindeer herds across the frontier, and about rates and taxes. About all this Nensén made detailed notes. We are also furnished with information about the setting up of the boundary-cairns in 1760 or 1761. The old land-surveyor in charge was assisted by two young men, "Baron Maklier" and "Engineer Wetterstedt", identified by the author as Rutger MacLean and Eric af Wetterstedt. Much later both of them, one as the owner of Svaneholm Castle in Skåne, the other as Director General of the Swedish Land Survey, were to have a decisive influence on the introduction of a new re-allotment procedure ("enskifte") in Sweden. That the relationship between these two men was of such a long standing, has not been known before.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Nordiska Museet 100 år

Fataburen 1972, en minnes- och programskrift inför jubileet

Av Manne Hofrén

Fataburen 1972. Nordiska museets och Skansens årsbok. Red.: CHRISTIAN AXEL-NILSSON, NILS ERIK BÄHRENDTZ, SAM OWEN JANSSON, SKANS TDRSTEN NILSSON. Stockholm 1972. 304 s. ill.

Nordiska museets och Skansens årsbok *Fataburen 1972* har med anledning av museets hundraårsminne formats till en vacker och mycket innehållsrik minnesskrift. Detta sekelminne är förvisso en stor och anmärkningsvärd händelse inom svenskt bildningsliv. Denna kulturhistoriska arbetsplats står som vetenskaplig forskningsmiljö i främsta ledet och äger dessutom en stark folklig förankring — den är som Artur Hazelius ville ha det "Svenska folkets egendom", ett ideellt ägarförhållande som nu fått en officiell karaktär genom att Staten övertagit ansvaret för Museet och tillsammans med Stockholms stad för Skansen. Det gnisslades visserligen på sin tid över att Museet och Skansen administrativt och ekonomiskt skildes åt men åren torde nu ha läkt såren, och i varje fall bör museets styresman numera slippa gå med tiggarpåsen i samma oerhörda omfattning, som Nordiska museets oförgätliga stiftare och uppbyggare Artur Hazelius var tvungen att göra hela sitt liv.

*

Hazelius är på ena eller andra sättet allstädes närvarande i denna bok. På textens första upplag möter man sålunda den egentliga födelseplatsen för hans museala tanke, Leksandsstranden vid Siljan en sommarsöndag under kyrkbåtarnas ankomst med skarorna av festklätt dalfolk, i en stor reproduktion av Wilhelm Marstrands målning från 1853 (en tavla vartill Marstrand väl

fått impulsen genom H C Andersens beskrivning i sin dalaresa 1851). Ännu 1872, då Hazelius med sin unga maka stod inför denna syn, det nordiska folklivets kanske skönaste och oförglömligaste manifestation, bör skådespelet ha tett sig ungefär som på Marstrands tavla. Bakom denna scen såg Hazelius sina många andra upplevelser av svensk tradition i färd med att så småningom tvina bort och dö — och han kände här att uppgiften att rädda spillrorna föll just på honom. Det finns förvisso ingen lärd institution inom eller utom vårt land vars skapelseidé fötts i en så laddad och romantisk miljö som kyrkbåtsskådespelet på Siljan.

*

Sedan Artur Hazelius axlat det självpåtagna värvet gick utvecklingen snabbt, som en brandkärsutryckning. Om tillkomsten och uppläggningsen av det första museet, Skandinavisk-Etnografiska samlingen vid Drottninggatan, som öppnades redan 1873, redogör *Nils-Arold Bringéus*, som också följer Hazelius verk till hans bortgång 1901. Man får här en klar bild av den oscariska tidens ideella miljö och av hur Hazelius faller in i bilden. Man får notiser om föregångare och parallellföretelser, som t ex G O Hyltén-Cavallius arbete i Småland och N M Mandelgrens samlarverksamhet. I det kulturmönster som Hazelius var en del av intog fosterlandskärleken ett stort rum, och man får nog förutsätta att just detta hjälpte honom att öppna "ädla givares" plånböcker. Bringéus breda skildring ger också en bild av hur samlings- och forskningsarbetet kom att fortgå, kombineras med publikations- och folkbildningssträvanden och ständigt förgrena sig till nya fält.

Allt gick förbluffande fort. Vid världsutställ-

ningen i Paris 1878 kunde Hazelius med framgång presentera sina samlingar för internationell publik. År 1880 stiftades Samfundet för Nordiska museets främjande och ett par år senare hade man lyckats få en tomt på Lejonslätten reserverad för en större museibygnad, invigd 1907 några år efter Hazelius död. År 1891 hade Hazelius haft glädjen att öppna sitt Skansen, där hans tanke att visa svenska folket i hemmiljöer och arbetsliv tog form. Bringéus har i sin allsidiga redogörelse för den Hazeliuska tiden givit en mängd fakta och synpunkter, som på ett värdefullt sätt berikar Bööks gamla Hazeliusbiografi.

Årsbokens övriga artiklar är dels av tillbakablickande slag dels redogör de för aktuella förhållanden med titthål mot framtiden. Till det förra slaget hör *Sten Lundwalls* bidrag Strindberg, Nordiska museet och Vilhelm Carlheim-Gyllensköld, som behandlar en av Hazelius märkligare kontakter under 1870-talet samt problemen som följde efter Strindbergs död, vilka nu omsider delvis lösts genom Strindbergsmuseet i Blå tornet.

”Nordiska museet var länge en emansteater med Hazelius som den patriarkaliske dirigenten” såsom Hans Hansson en gång träffande skrivit. Frivilliga medarbetare i fältet utgjorde länge hans entusiastiska stab, bland dem studenten P G Wistrand som skulle komma att vinna formlig anställning som museets förste amanuens och bli den svenska folkdräktsforskningens pionjär. Hur Nordiska museet från denna början kom att växa ut till en så betydande forsknings- och bildningshärd belyses i ett bl a på egna minnen byggt initierat bidrag av *Gösta Berg*. Under Hazelius senare år på 90-talet trädde några för den kommande utvecklingen betydelsefulla forskande tjänstemän till, såsom Edv Hammarstedt, skaparen av museets arkiv för folksed och folktro, Nils Keyland, Sune Ambrosiani, och något senare Nils Lithberg, den förste innehavaren av den Halwylska professuren vid museet. Kring åren för första världskriget kom en ny generation med de båda märkesmännen Sigurd Erixon och Sigurd Wallin, företrädarna för en ny och fruktbar linje, de riksomfattande inventeringarna av allmoge-, prästgårds-, herrgårds- och stadskulturen. Under 1920-talets senare år kom åter ett yngre team att sätta märkbara spår i museets vetenskapliga arbete, nämligen *Gösta Berg* och *Sigfrid Svensson*.

Från 1920-talet kom museet bl a att represen-

tera en kulturhistorisk bokutgivning av stora mått och många av klassikerna i vår litteratur av detta slag räknar museets forskare som sina författare. Denna litteratur växer i hög grad om man räknar in de utom museets egentliga ram men helt i dess anda tillkomna arbetena av museets folk. Tidskriften, senare årsboken *Fataburen*, utgiven fr o m 1906 under detta namn, kom att rymma en mångfald viktiga studier. Från 1930-talet fick så museet sin egen serie Handlingar, som f n har kommit upp till 80 nummer. Till skillnad från många andra institutioners officiella tryck företräder Nordiska museets handlingar en typografiskt mycket hög standard, en sak som fö gällert allt museets tryck. Förtjänsten av detta äger nog från början den kände bokkonstnären Anders Billow, som på sin tid stod museets tjänstemän mycket nära.

De händelserika 30—40-talen, krigsåren med samlingarnas evakuering etc, skildras av en annan av museets äldre vetenskapliga stöttepelare, *Sigfrid Svensson*. Det var Andreas Lindbloms styresmannatid med en mångfald nya och djärva initiativ. År 1929 fick museet sin förste museilektor, Ernst Klein, vilket kom att betyda en intensifierad undervisnings- och popularisationsverksamhet med åtskilliga moderna, samhällstillvända drag. Ett par stora utställningar kom att bilda epok. Författaren betonar den starkt ökade utställningsverksamheten. Som märklig genom sin omfattning, sina föremål och sin stora fina katalog framstår 1932 års Gustaf Adolfsutställning, ett nytt sätt att markera ett historiskt minne. Och av betydande museitekniskt och pedagogiskt stimulerande betydelse blev 1936 års utställning Hem och arbete, som inrymdes i Liljevalchs konsthall.

Byggnadsbeståndet på Skansen fick under dessa år märkliga tillskott, Moragården, Skogaholms herrgård och Stockholmskvarteret. Med stads-kvarteret och dess olika verkstäder tillkom en ny miljö för den pedagogiska verksamheten. Denna detalj har i årsboken fått en speciell redogörelse av *Bengt Bengtsson* i Skansens stads-kvarter som levande miljö. I detta sammanhang kan noteras, att museet under senare år också fått ett stycke stockholmskt stadsbygge på rot, nämligen huset Nygränd 2, ett stenhus från yngre vasatid, donerat 1962. Huset har i årsboken fått en ingående med uppmätningar belyst beskrivning av *Anna Hansson*.

Det har sagts om Artur Hazelius att han ”lärde

barnen att lära med lust". Att ställas inför konkreta ting måste ju vädja till de ungas vilja att veta. *Hans Medelius* ger i årsboken en god belysning av Nordiska museets och Skansens samarbete med skolorna. Man vet att redan på 1870-talet visst samarbete förekom men detta blev särskilt aktuellt i och med Skansens tillkomst 1891. Ernst Kleins stimulerande verksamhet betonas även av *Medelius*. Klein kunde konsternat att demonstrera samlingarna "med lust".

Till bilden av livet på Skansen hör från första början de många folkliga inslagen i form av folkmusik och folkdans, bröllopståg, historieberättare m m, vilka inslag fr o m 90-talet fick en toppunkt i de stora, efter olika årsprogram arrangerade värfesterna. Om dessa program och deras anknytning till tidsandan redogör *Arne Björnstad* och *Ingemar Liman*. Av intresse är här bl a de båda författarnas konstaterande av det folkligas aktualitet överallt i världen i våra dagar, vilket bör ses som en reaktion mot de snabba omkastningarna i samhälls- och kulturlivet.

*

Några av årsbokens bidrag rör sig med problem kring det museala saksamlandet och de etnologiska undersökningarna på bred front, de som söker pejla hela svenska folkets både minnesbilder och aktuella vardagssituation. I sin uppsats *Mathållning 1970* ger sålunda *Kerstin G:son Berg* ett exempel på Nordiska museets frågelistverksamhet, här speciellt vad dessa brevintervjuer kan ge i fråga om upplysningar om nuets förändrade vanor beträffande kosthållet inom skilda sociala skikt. Hela denna viktiga frågelistverksamhet daterar sig från mitten av 20-talet, då man började söka skrivande medarbetare över hela landet, ett initiativ som fick stor framgång. Frågelistor på 1940-talet, "arbetarminnen", vidgade det sociala undersökningsfältet och gav upphov till en populär publicering av delar av materialet.

Med Öregrund och Östhammar som typexempel redogör *Bengt Nyström*, *Marianne Olsson* och *Annika Österman* för museets stadshistoriska inventeringar, där programmet i senare tid betydligt vidgats till att omfatta inte bara bebyggelse utan också vill söka fram den sociala strukturen och dess förändringar.

I en lång och programmatisk uppsats *Nordiska museets föremålsinsamling i går, i dag, i morgon*, behandlar *Göran Rosander* ett ämne väsentligt

för all museal verksamhet — varför samla saker, räcker det inte nuförtiden med bilder? Tingens inneboende magi kan aldrig ersättas, menar författaren med all rätt, tingen kan förmedla inlevelse. Det stora problemet är nu, när utflödet av saker och ting är så stort, vad man skall samla på. *Rosander* belyser här hur många saker utsprungna ur modern teknik kan vara snabbt försvinnande och bör musealt representeras. Det sociala insamlingsfältet har ökat bl a med arbetarklassens kulturarv, Metallindustriarbetarförbundets utställning på Skansen 1938 blev även för museerna en väckare.

Med nya krav på urvalet av fakta och föremål och med större hänsynstagande till sociala, etnologiska och ekonomiska aspekter skisserar *Elisabet* och *Ove Hidemark* under rubriken *Svensk bostad ett nytt utställningsarrangemang inom museets högreståndsavdelning*. Den ursprungliga expositionen, som var en kompromiss mellan miljöbild och ställhistoria med typologiska inslag ersätts enligt den nya planen av en utställning avsedd att ge en serie "stationer" till belysning av "de egentliga villkoren för svenska folkets bostadsförhållanden från 1500-talet till nutid". Utställningen avser att ge *allmängiltighet*, hur detta nu skall kunna ske beträffande ett så rikt och mångskiftande fält som olika samhällsklassers sätt att bygga och bo. Det är emellertid en synpunktsrik motivering och museitekniskt intressant utredning som de båda författarna visar i text och bild.

Ett sekels insamlingsverksamhet har för Nordiska museet betytt en väldig anhopning av musealt material till huvudstaden med åtföljande problem beträffande samlingarnas exposition och förvaring — de magasinerade samlingarna har måst placeras på många ställen till föga båtnad för studier och forskning. Redan förvaras en hel del vid museets egendomar utanför staden, bl a *Julita gård*. Tanken har växt fram att där i ett större nybygge ordna ett centralt lantbruksmuseum med utställningar, studiemagasin, administrations- och konserveringslokaler etc. Detta var en älsklingsstanke hos den bortgångne styresmannen *Hans Hansson*, vars plan av 1971 finns redovisad. Hans minne har i årsboken hyllats av *Marshall Lagerquist*.

I en större artikel rubricerad *Nordiska museet — kulturhistoriskt centralmuseum* har *Julita* planen givits ytterligare belysning av *Anna-Maja Nylen*. Mot bakgrunden av aktuella krav på förnyel-

se av kulturförmedlingen genom samlingarnas cirkulation och decentralisering fullföljer författarinnan Julitatanken när det gäller placeringen av den väldiga textils katt, som på sin tid sammanbragtes på Kungsgården i Gästrikland av Hedvig Ulfspärre och som nu förvaras på Forsbacka. Anna-Maja Nylén framför tanken att på grundval av dessa samlingar anordna ett textilt centralmuseum med studiesamling, utställningsrum, konserveringslokaler, studie- och forskarrum, arkiv etc. Som lokal skulle Forsbackas gamla stenbyggda stallkomplex efter yttre och inre ombyggnad mycket väl kunna anpassas. Hela detta

problem och de ventilerade lösningarna är intressant läsning, artikeln berör problem som med tiden kommer att få ökad aktualitet. Rörlighet och decentralisering blir säkerligen ett modebegrepp även för museernas kulturarbete.

*

Inför slutförandet av denna genomgång av Fataburen 1972 med dess rika och mångskiftande innehåll, kan man konstatera att skriften stannar i minnet som ett uttryck för en levande, i lugn takt utan panik sig förnyande institution, där traditionen från Artur Hazelius ännu är bärande.

Etnologi och trolldomsprocesser

Ett genmäle

Av Bengt Ankarloo

I årets första häfte av *Rig* har min doktorsavhandling *Trolldomsprocesserna i Sverige* blivit utsatt för en föga smickrande granskning av Carl-Herman Tillhagen. Det är förvisso enligt spelets regler var och en obetaget att tycka vad som helst, likaväl som min egen privata reaktion på sådana meningsyttringar är ointressant.

Som mitt arbete, åtminstone i avvaktan på Nordiska museets definitiva version, kan tänkas få en viss begränsad användning också bland etnologer, har jag emellertid funnit det vara motiverat att begära utrymme för ett genmäle.

Tillhagen har med stöd av uppteckningsmaterial från 1800-talet lyckats skapa sig en klar och bestämd uppfattning om vilka som anklagades och dömdes för trolldom och barnaförande under de stora processerna i 1600-talets Sverige. Han är misslynt över att jag inte ägnat denna uppfattning tillräcklig uppmärksamhet.

Redan i inledningen (s 27) till min avhandling deklarerar jag klart, att de etnologiska problemen och arbetsmetoderna, som kräver sina speciella insikter, i princip har lämnats utanför. Liknande reservationer återkommer på ett par andra ställen (text s 218 not 1). Om rec:s sätt att nalkas problemen vore representativt för etnologisk

metod, skulle denna min avgränsning ha framstått som ytterligare välmotiverad. Nu vägrar jag tro, att så är fallet.

Hur ser då den uppfattning ut, som jag borde ha prövat som hypotes? Jag skall så precist och rättvist som möjligt försöka sammanfatta rec:s långa resonemang.

Offren för trolldomsprocesserna är att söka inom två grupper:

a. de "kloka", dvs de magiskt verksamma specialisterna på bynivån, inte alltid men oftast fattigfolk, ensamstående kvinnor, änkor, krymplingar, vanföra. De var bofasta och *troddes* "kunna", till skillnad från

b. allsköns löskefolk, som *utgav* sig för att kunna.

Grupp a, de kloka, förses med ytterligare karakteristik. Dessa folkmedicinens bofasta utövare betraktades med "respektfull rädsla". De kom att ställas utanför bygemenskapen, bli socialt aparta. Också i ett annat avseende är de en väl avgränsad grupp. Det är dessa kloka, och bara de, som *utövar* trolldom.

Nu tror jag för det första inte, att kategori-klyvningen är så skarp. Åtminstone den enklare delen av de konster, som rec. exklusivt vill tillskriva de kloka, utövade man lite till mans under

den period jag har studerat: man gav korna salt och malt, signade mot vred och kvesa och hällde urin i maltkaren. Nämnd och sockenmenighet tog som regel sådant i försvar, när präster och överhet klagade. Men det är säkert riktigt, att vissa personer och släkter hade rykte om sig för särskilda kunskaper och färdigheter på detta område. Hur många är ovisst. Rec. anger frekvensen till "några i var socken".

Denna aningslösa kvantifiering blir så mycket märkligare, när i fortsättningen dessa kloka utan vidare identifieras med sådana, som i rättsförhandlingarna anges ha trolldomsrykte. Bortsett från att detta är ett rent cirkelbevis, borde själva det citerade siffermaterialet ha manat till försiktighet: 11 av 30, 9 av 10 och 4 av 10 dömda i Ängermanland, 9 av 29 anklagade i Ockelbo. Rec. drar slutsatsen: "Väl kunde nästan vem som helst anklagas, men de som dömdes var till övervägande delen sådana som var i rop och rykte för trolldom." Denna nya och lika djärva kvantifiering stämmer dåligt t ex i Säbrå, där 11 av 30 dömda var i "rop och rykte". Vilka var de 19? Kanske löskefolk. Men därtill förbiser rec., att *anklagelserna* är det bättre måttet på den lokala opinionen; *domsluten* är de höga herrarnas, som har en lång rad andra kriterier (se t ex s 217). Källmaterialet ger inget stöd för första hälften av den uppställda hypotesen. Det betyder dock inte, att det saknas representanter för gruppen de kloka (termen är fö milt anakronistisk för 1600-talsförhållanden). Rec:s framställning ger det vilseledande intrycket, att jag inte alls diskuterar de här frågorna. Det gör jag naturligtvis, bl a just på den sida, där de citerade sifferuppgifterna om allmänt rykte återfinns. Men där avvisar jag också denna förklaring som otillräcklig.

Återstår reservarmén löskefolket. I Mora, där vi genom förekomsten av kyrkoboksmaterial bäst känner förhållandena, ställdes i augusti 1669 60 personer inför kommissionen. Av dessa kan 59 identifieras i husförhørs- och/eller tiondelängden. Av flera hundra anklagade i Ängermanland hösten 1674 kan *samtliga* genom gårds- eller byangivelser geografiskt knytas till den socken där rannsakingarna pågick. Men inte heller här skall man kasta ut några barn med badvattnet. Den geografiska mobiliteten är en viktig bidragande faktor vid processernas spridning. De kringvandrandes roll som inspiratörer och vittnen på åklagarsidan är sedan länge väl känd och dokumenterad, och

för egen del uppehåller jag mig utförligt vid den. Bland de anklagade är gruppen däremot marginell.

Rec. gör vidare stor affär av mitt uppskattande referat av A U Bååths förklaring till de positivt färgade inslagen i Blåkullamyten, en förklaring som självfallet inte är min, men vars socialhistoriska tendens jag kan sympatisera med. Något överraskande förnekar rec. i detta sammanhang kategoriskt, att Blåkulla och särskilt fan själv skulle uppvisa några som helst försonande drag i den samtida föreställningsvärlden. Den ytligaste genomläsning av kapitlet Blåkulla (s 217 ff) borde annars ha gjort klart, att de positiva dragen förvisso finns, men att de balanseras mot en skrämmande uppsättning negativa. Om man vill kalla Bååths utläggning för nonsens eller något mer nyanserat är förstås en omdömesfråga. Min utläggning är den i vart fall inte.

Om vissa saker torde rec. och jag ändå kunna vara eniga. Det gäller t ex bedömningen av myterna som "folktrons fullt normala sätt att agera inför det supranormala". Processernas breda folkliga förankring hör till de ting jag starkast betonar, stundom i polemik mot mer eller mindre konspiratoriska teorier om överhetens och prästerskapets ondsinta avsikter. Vad jag har svårt att förstå är skillnaden mellan äkta och oäkta tradition, såvida därmed inte avses ålder och förbindelse bakåt med inhemskt traditionsmaterial. Stora delar av huvudkapitel 2 ägnas åt den frågan. Det naiva påståendet, att de individuella vittnesmålen under processerna skulle kunna betraktas som pålitliga folkminnesuppteckningar, "desto värdefullare som (de) är avgivna under edlig förpliktelse med hand på bok", vill jag dock bestämt avvisa. De två i särklass viktigaste vittnesgrupperna, "medbrottslingarna" och de minderåriga, tilläts enligt lag inte gå ed. Men även bortsett därifrån är omständigheterna kring förhören sådana, att man principiellt måste avstå från att knyta sakuppgifterna till någon bestämd person eller miljö. Ledande frågor, hot, tvång och direkt tortyr är vanliga inslag i förhandlingarna. Jag tillåter mig här anföra, vad en välinformerad modern bedömare har sagt i denna sak: "När man i protokollen finner alla dessa berättelser om nattliga blåkullaritter med smörjehorn och kvasstar, om boleti med den onde som såg ut så och så, om hädiska mässor o d, så kan man inte alltid så noga veta vem som egentligen omfattat och

verbaliserat dessa drastiska förställningar. Det enda man säkert kan veta är att de varit i svang och det funnits personer närvarande, osagt vilka, som trott på sådana företelsers realitet" (Henrik Sandblad).

Detta om källornas värde. Till sist också något om deras omfattning. Det är knappast realistiskt att av en enskild forskare utan institutionella resurser kräva en materialgenomgång liknande den av Nordiska museet igångsatta. Enligt rec:s eget vittnesbörd går denna nu in på sitt nionde år.

Att å andra sidan en kvantitativt så imponerande excerperingsinsats inte alltid får relevant användning framgår av Ilmar Arens bilagda marginalanteckningar. De är med ett undantag fullständigt ovederhäftiga.

Undantaget först. Jag håller det inte för otroligt, att sjutton processer från Stockholms och Uppsala län plus ytterligare ett okänt antal från andra håll undgått min uppmärksamhet. Att jag däremot skulle ha begränsat mitt arbete med otryckt material från tiden före 1614 till "en del av handlingarna i Göta Hovrätts arkiv" är en manifest osanning, vilket redan en flyktig blick på min förteckning (s 340 ff) visar. Av ungefär 120 processer ur otryckt material kommer drygt 70 från lands-, kammars- och riksarkiven samt från Svea Hovrätts serie renoverade domböcker. Vad Handlingar rörande trolldom 1669—1776 har med en kasuistik med slutåret 1614 att göra är svårbe-

gripligt. Serien har jag använt i sitt sammanhang.

Trolldomsprocesserna var efter 1614 obligatoriska underställningsmål. I ett läge där en källbe-gränsning har varit praktiskt nödvändig har jag därför bedömt hovrätternas utslag som det bästa och mest lätthanterliga ingångsmaterialet för 1600-talet, en metod som jag uttryckligt motiverar och beskriver (s 23).

En uppländsk process från 1666 synes mycket riktigt ha med trolldom att göra, men däremot finns inget i det anförda citatet som tyder på att barnaförande i kombination med blåkullafärden har förekommit, vilket var poängen i mitt resonemang. Självklart låg allt detta i luften, men en koppling till de samtidigt pågående processerna i södra Gästrikland är såväl empiriskt stödd som a priori att föredra framför en slutsats om tysk influens från år 1666. Jag hänvisar för övrigt i denna fråga till Linderholm, som gjort grundforskningarna. Min bedömning är i själva verket hans (Kyrkohistorisk årsskrift 1930, s 177, 185).

1675 års protokoll från den ångermanländska trolldomskommissionen är försvunna. Inga akter från lägre instans och åren 1673—74 kan ändra på det förhållandet.

Mot alla dessa felaktigheter måste jag reagera och kan endast med beklagande konstatera Ilmar Arens bristande kunskap om det rättshistoriska materialet.

Replik

Av Carl-Herman Tillhagen

Jag är rädd för att dr Ankarloo läst min rec. som fan läser bibeln, och hans genmäle ger mig anledning att misstänka, att han läst domstolsprotokol-len på samma sätt. Han menar, att det är "naivt" att i dessa protokoll se uppteckningar av folketro, i trots av att domstolarna i session efter session söker ta reda på *hur, var och när* i de trolldoms-gärningar, för vilka "häxan" är anklagad. Han har icke märkt, att protokollet vimlar av fakta om icke bara de anklagades utan även om vittnenas och rättens föreställningar om trolldom och magi. Linderholm har i sin Signelser och besvärjelser icke

mindre än 134 texter (av inalles 1.080) hämtade från rättsprotokoll, och ändock kan han rimligtvis inte ha hunnit med att penetrera allt material. Och i rättegångshandlingarna återfinns inte bara dessa "elacka bööner", utan också viktiga uppgifter om ritualen vid signandet, om plats och tid för besvärjelseorna och de skiftande formerna av botande eller förgörande, om de magiska hjälpmedel som kom till användning, uppgifter om motsolsgång, om nakenhet i samband med magiska handlingar, om de klokas diagnostiska metoder (sällande, sovan-de på plagg, skådandet i speglade ytor etc.), om

gemene mans tro om de kloka och deras kunnande (termen "kloka" användes på tidigt 1600-tal och är därför långt ifrån "milt anakronistisk" som dr A. insinuerar), om allmogens begagnande av de klokas tjänster, om dess rädsla för att stöta sig med dem, om de klokas eller förment trollkunnigas hot att ge dem som förfördelade dem "skam" o.s.v., o.s.v. — allt uppgifter som våra folkminnesarkiv kan belägga som folklig tro långt in i våra dagar (om denna folktros förgreningar bakåt till medeltiden, se Linderholms Nordisk magi). Kort sagt: protokollen, *nota bene* lästa av en i folktron införsatt forskare, och dit kan jag tyvärr icke räkna dr A., är en omistlig källa till klarläggandet av folktron bakom häxeriprocesserna. Det är denna folk-

tro som i första hand är incitamentet till processerna, och som vid rättegångarna är det centrala problemet. Utan kunskap om folktrons och speciellt då magiens liv bland menige man blir därför forskarens synsätt och bedömning av domstolarnas behandling av "häxorna" inte bara "milt anakronistiskt" utan i allra högsta grad *gravt* anakronistiskt. Ett verk som har den magistrala titeln Häxprocesserna i Sverige *måste* ta hänsyn till folktron, och det inte med ett tyckande ut i vädret utan med åtminstone på elementära insikter i folklore grundade åsikter. Den graden av kunskap krävs t.o.m. för att tillgodogöra sig innehållet i en recension, så att man kan yttra sig över densamma utan klavertramp.

Atlas der schweizerischen Volkskunde. Atlas de folklore suisse. Begründet von PAUL GEIGER und RICHARD WEISS. Weitergeführt von WALTER ESCHER, ELSEBETH LIEBL, ARNOLD NIEDERER. Teil I: Lief. 7 (kartorna 95–113 med kommentar s. 537–699). 1971. — Teil II: Lief. 6 (kartorna 233–246 med kommentar s. 495–582). 1963 (utg. i slutet av 1964; färdigredigerad under Weiss livstid). — Teil II: Lief. 7 (kartorna 247–260 med kommentar s. 583–784). 1968 (utg. 1969). Schweizerische Gesellschaft für Volkskunde, Basel. Distrib. gm Eugen Rentsch Verlag, Erlenbach-Zürich.

Denna tidskrifts redaktör har redan i Rig 1960, s 92 f och 1962, s 141 f utförligt presenterat detta omsorgsfullt planlagda och lika omsorgsfullt genomförda atlasverk och redogjort för dess förtjänster och brister och dess värde för den europeiska etnologien. Av den utmärkta Einführung in den Atlas der schweizerischen Volkskunde, som Richard Weiss utgav 1950, samma år som de första 16 kartorna och kommentaren till dem (II:1) sändes ut, framgår att de två huvudredaktörerna redan 1949 hade hunnit utföra en preliminär kartläggning av det för ändamålet insamlade uppgiftsmaterialet och att utgivningen i tryck optimistiskt — fastän med all reservation — beräknades vara avslutad till slutet av 1950-talet. Nu har ännu ett decennium och mer än så förflutit. Paul Geiger avled redan 1952, Richard Weiss förolyckades i Ticinoalperna 1962. I stället in-

trädde Arnold Niederer, Weiss efterträdare på lärostolen i Zürich, 1965 i atlasredaktionen. Två Lieferungen (I:8 och II:8) skulle nu återstå men det blir i själva verket ytterligare två (I:9–10), innan hela det karterade stoffet med kommentarer har kunnat läggas fram enligt den på 1930-talet fastställda och sedan konsekvent följda planen. I stället för beräknade 256 kommer atlasen att omfatta omkring 285 kartor; kommentaren, som ursprungligen uppskattades bli ca 1 000 sidor, torde komma att närma sig det dubbla omfånget. Med den nuvarande utgivningstakten blir verket sålunda icke färdigt förrän i början av 1980-talet.

De flesta långsiktiga vetenskapliga företag, som koncipierats i en forskningssituation, vilken långt före företagets fullbordan blivit lärdomshistoria, riskerar lätt att överleva sig själva. Man kan också iakttaga att bedömningen av Atlas der schweizerischen Volkskunde (ASV) blivit alltmera sval, på sina håll ytterst kritisk. Ändå var dess uppläggning för sin tid banbrytande och mönsterbildande. Det för kartering avsedda uppgiftsmaterialet insamlades i fältet med ledning av 150 speciellt för ändamålet utvalda frågor av ett litet antal vetenskapligt utbildade medarbetare under loppet av sex år (1937–42); kostnaden belöpte sig till 27 000 francs. Avsikten var att atlasen skulle ge ett sammanfattande tvärsnitt av den levande folktraditionen vid tidpunkten för materialinsamlingen; sammantagna skulle de efterfrågade företeelserna teckna de väsentliga dragen i folklivet, samtidigt som de var valda så, att de lämpade sig för kartografisk behandling, d v s de-

ras geografiska utbredning skulle belysa motsättningar och sammanhang i den traditionsbundna folkkulturen. För att kunna träffa ett sådant val måste man i förväg besitta utomordentliga kunskaper, och det hade utan tvivel både Paul Geiger och Richard Weiss. En 1937 företagen provenkät med bara 7 frågor riktad huvudsakligen till alla mellanskolor i Schweiz gav vid handen, att det fanns utbredningsmotsatser, delvis tidigare obeaktade, i sådan mängd att utarbetandet av etnologiska och folkloristiska utbredningskartor skulle bli meningsfullt. Trots allt tycker en utländsk granskare många gånger att de i ASV karterade kulturelementen är föga centrala. Man saknar framför allt det stora traditionskomplexet bebyggelse, byggnads- och bostadsskick, som i Schweiz inventeras som ett från atlasen fristående forskningsprojekt. Om man jämför med andra nationella etnologiska atlasverk, så täcker exempelvis den polska etnografiska atlasen, av vilken hittills 250 kartor publicerats, betydligt bättre alla sidor av folkkulturen.¹ Eljest överensstämmer dess uppläggning ganska nära med den schweiziska i fråga om insamlingsmetodiken, beläggorternas täthet och inriktningen på nutidsskedet, även om man i Polen mera medvetet strävar efter att i kartbilderna få fram förändringsprocesser i lokalt, socialt eller tidsmässigt hänseende och inte väjer för att kartera också litteraturuppgifter och föremålsbeståndet i museerna, vilket av princip icke göres i den schweiziska atlasen.

Det här anmälda 1964—71 publicerade partiet av ASV behandlar allmänningsrätt, arvsregler, användning av äldre mått-, vikt- och penningheter, bruk vid köpeavtal, gravbruk, sägner av olika typer (om historiska personer och händelser, om starka karlar, om vad vi kallar "Tälje tokar", om Jerusalems skomakare, om djävulen, om jättar och dvärgar), Odens jakt, skrämselfäsen, varsel av en "likskara", aprilskämt samt talesätt vid hicka, klåda i näsan, nysning, ringning i öronen resp åska. Textkommentaren till dessa 47 kartor omfattar 452 sidor.

Särskilt för den icke-schweiziske forskaren är det mest värdefulla i Atlas der schweizerischen Volkskunde just kommentaren, som är en guldgruva. Richard Weiss framhöll i sin Einführung, att kommentartexten borde inskränka sig till att

¹ Jfr K Hanisch, *Ethnographische Atlasvorhaben in Polen* (Festschrift für Matthias Zender, Bd 1, Bonn 1972, s 296—306).

supplera med material som av olika skäl inte hade kunnat kartläggas, att framlägga de nödiga källkritiska synpunkterna på det bearbetade materialet och att slutligen anföra den litteratur som forskaren borde anlita för att rätt tolka kartbilderna; själv skulle kommentatorn avstå från att framlägga egna förklaringar. Kommentarens ansvällning visar att denna återhållsamma attityd inte i det långa loppet har kunnat vidmakthållas. Den har blivit mer och mer instruktiv. Exempelvis är i I:7 Richard Weiss posthuma utredning om allmänningsrätten (till kartorna 95—98), Arnold Niederers om allmogens arvsregler och undantagsinstitutionen (till kartorna 99—101) och Walter Eschers om äldre mått, mål och vikt (till kartorna 102—107) utomordentligt värdefulla framställningar utan motstycken i litteraturen. De ger också den historiska bakgrunden och utvecklingen t o m förbi det tidsskikt som kartbilderna illustrerar fram till nuet. Det bör nämnas att redaktörerna utom atlasmaterialen för kommentaren kan utnyttja ett tidigare under 1930-talet för ett helt annat ändamål genom ortsmiddelare insamlat svarsmaterial (i anslutning till frågeboken Fragebogen über die schweizerische Volkskunde, tryckt i tidskriften Schweizerisches Archiv für Volkskunde 1931, "Enquête I"). Detta är till omfånget större än atlassvaren men geografiskt och kvalitetsmässigt ojämnt fördelat och lägges av princip inte in på utbredningskartorna.

En mycket stor del av atlasfrågorna är emellertid hämtade från denna äldre frågebok. Det ligger för en svensk ganska nära till hands att i detta sammanhang göra några reflexioner över vår Atlas över svensk folkkultur, vars första och hittills enda utgivna del Materiell och social folkkultur med 68 utbredningskartor kom 1957 under redaktion av Sigurd Erixon och Erik Laid (har ej blivit anmäld i Rig*). Först när den folkloristiska delen med ett 30-tal kartor kommer kan visserligen en fullt rättvisande jämförelse göras.

Den väsentliga skillnaden är att den svenska atlasen avser att illustrera ett äldre tidsskikt (1800-talets andra hälft) och att byggnadskulturen ägnas ett huvudintresse. Samtidigt som det är något patetiskt över schweizarnas envisa fullföljande av Atlas der schweizerischen Volkskunde, är det både beklagligt och betecknande för forskningssituationen i Sverige att den svenska atlas-

* Detta på grund av att en under lång tid utlovad recension aldrig levererades. Red:s anm.

en förblivit en torso. Sigurd Erixon uttalade några år efter utgivningen av första delen (Folk-Liv 1960—61, s 105): "Avsikten var att efteråt i en särskild kommentarvolym utförligt tolka kartorna och förklara de vunna resultaten. Då det visade sig mycket svårt att i kartform med nödig exakthet illustrera förändringar i avseende på frekvens och utbredning under den avsedda perioden måste dessa uppgifter anstå till i kommentarvolymen. Tyvärr har denna av bland annat ekonomiska skäl ännu icke kunnat förverkligas." Det är enligt anmälarens redan ovan antydda mening den instruktiva kommentaren till utbredningskartorna som ger Atlas der schweizerischen Volkskunde dess förblivande värde. Desto mera önskar man att Sigurd Erixon hade haft möjlighet att i en lika instruktiv kommentar nedlägga den djupa erfarenhet han under ett långt forskarliv hade förvärvat av kulturformernas utbredning och rörlighet i vårt land.

På samma sida i Folk-Liv 1960—61 påpekar Sigurd Erixon, att endast en mindre del av det stora material av svar på de svenska atlasfrågelistorna (tryckta i Folk-Liv 1941, s 76—104) som sammanfördes inom Institutet för folklivsforskning kunde utnyttjas i den tryckta kartpublikationen. Hur snabbt frågeställningarna föråldras inom etnologien kan belysas av att sedan den svenska atlasens första del blev publicerad såvitt bekant ytterst få etnologer och etnologistuderande intresserat sig för detta outnyttjade material.

I motsatt fall hade väl Nordiska museet, som äger denna numera i filialen Norr Mälarstrand 6 magasinerade samling, funnit anledning att uppordna och inlemma den i sina för forskare lätt-tillgängliga arkiv av uppteckningsmaterial.

Sam Owen Jansson

PETER MICHELSEN: *Museerne og samtiden*. Nationalmuseet. København 1972. 43 s., ill.

Museernas dokumentation rymmer många problem, relativt sällan diskuterade. Bortåt ett sekels samlande av föremål, bild och text har nästan uteslutande ägnats förgången tid. Dokumentationen har nu, eller borde ha, kommit in i en ny fas, där det gäller att rädda vår egen epok åt

framtiden. Men vad vill i så fall denna ha för material från vår tid? Hur ska urvalet ske? Om-sättningen bland det stora antalet element i vårt rika samhälle är så hög att en prioritering måste ske enbart av den orsaken, annars hinner kultur-elementen försvinna.

Utvecklingens snabba takt gör att man kan misstänka att det sammanlagda antalet presumtiva "data" av kulturhistoriskt intresse från förindustriell tid i dag betydligt understiger antalet från det senaste seklet.

Uppgiftens vidd rättfärdigar att den förindustriella tiden och delvis det därpå följande halvsekleklet nu i stort sett lämnas åt sitt öde. Det vi har i våra museer får anses räcka, även om det förstås finns lakuner och t. o. m. stora sådana.

Ej skall förnekas att en hel del dokumentation skett av industrialismens tidevarv liksom av kvardröjande förindustriella drag. I stort kan sägas att vändningen mot samtidskittet kom mot 1930-talets slut. Förarbetena till Arbetaren i helg och söcken (1943—44, i bokverket Den svenska arbetarklassens historia), författad av tjänstemän vid Nordiska museet, betydde mycket för inriktningen. Studierna gav anledning till att också studera brukens, herrgårdarnas och storgodsets totala organisation. Det av Gregor Paulsson redigerade banbrytande verket Svensk stad (1950—53) med dess många gånger rent etnologiska frågeställningar bör också nämnas. På Nordiska museet kom sedan insamlingen av de s. k. Arbetarminnena (med början år 1942) att öka forskningen kring industrialismens epok, fullföljd av frågelistsamhet, föremålsinsamling, reportagefotografering m. m., ofta knutet till städerna. I dag beräknas 15—20 % av museets föremålsinsamling gälla det senaste decenniet, medan bara 10 % är från förindustriell tid. Andra museala institutioner torde ha en motsvarande utveckling, låt vara något fasförskjuten. Senare, under 1960-talet, följer de kulturminnesvårdande insatsernas hastiga utveckling genom arbetsmarknadsstyrelsens medverkan, vilket betytt restaurering och konservering av en rad miljöer och anläggningar från relativt sen tid. Den s. k. industriarkeologin — ett olyckligt ord — har också börjat institutionalisera sig så smått under de allra senaste åren. Friluftsmuseer och hembygdsgårdar räddar nu ibland anläggningar av typ handelsbodas, stationshus och frikyrkokapell.

Men mycket återstår att göra. Eftersom dokumentationen betänkligt eftersatts vid museerna

under det senaste decenniet till förmån för utställningsverksamhet, och dessutom de nära 900 hembygdsgårdarna fortfarande, i den mån insamling förekommer, mestadels är inriktade på det gamla bondesamhället, är den totala insatsen rätt liten. Knappast någon i vårt land torde i dag förneka behovet av nutidsdokumentation, ehuru man skyggar inför uppgiften.

Danmark förefaller såväl i teori som praktik ligga ett steg efter Sverige i fråga om etnologisk dokumentation av "samtiden". Än tycks där finnas rätt många museimän som tvekar att ta itu med dagens samhällsliv. Till dem som avgjort går andra vägar hör Peter Michelsen. Han är chef för Frilandsmuseet i Lyngby utanför Köpenhamn, vilket i dagarna har fått överta Lantbruksmuseets område tvärs över vägen från entrén sett. I avsikt att indirekt propagera hos myndigheterna för att museet där ska få uppföra en rekonstruktion av samtida byggnadsmiljöer har han skrivit boken *Museerne og samtiden*. Första byggnadsetappen ska täcka *andelsbevegelsen*, böndernas samgående, vilket skedde kring 1880 och hade betydelse åtskilliga decennier framåt. Man tänker sig ca 15 byggnader: skola, missionshus, mejeri, lantarbetarbostad m. m. Periodens ledande "artefakt" är cementen, som innebar en ny hygien. Den ekonomiska bakgrunden är naturhushållningens gradvisa övergång till penningekonomi och industriella tiden fram till 1950, då en kraftig nydaning genom stordrift och avancerade tekniska hjälpmedel kommer. När den nya avdelningen är klar, kan man bättre delta i den löpande samhällsdebatten. Möjligheten att bidra till förståelsen av det egna samfundet är en av museernas viktigaste uppgifter, framhåller författaren. Museerna måste tjäna som faktacentraler.

Boken är ledigt skriven och har en argumentation som borde stämma såväl myndigheter som museimän och publik till eftertanke. Förf. tar också upp andra synpunkter på museernas samtidsdokumentation. Han menar att det vanliga kulturhistoriska museet av allmänheten förväntas samla blott på sådant som är svårt att få tag på, till skillnad från konstmuseer, vissa specialmuseer samt t. ex. ockupationstidens dokumentation i lokalmuseerna. Motsvarande preferens finns säkert hos en stor del av den svenska publiken. I själva verket är det ju dokumentation av det vanliga, representativa, som bör vara de kulturhistoriska mu-

seernas ledstjärna. En annan vanlig missuppfattning är att museerna enbart arbetar i imperfektum, även om åtminstone i Sverige de senaste årens samhällsengagerade utställningsverksamhet torde ruckat på åsikten.

Michelsen pekar också på att de etnografiska museernas uppgift radikalt ändrats. Från att en gång ha samlat stoff som inte minst åsyftade spegling av äldre europeisk kulturhistoria har de, sedan man en tid trott att de mist sitt arbetsfält i och med industrialismens inträde i undersökningsområdet, vänt sig mot samtiden och fått ackulturationsprocessen som viktigt arbetsfält.

Många akademiska discipliner inom den historiska sektorn sysslar i dag med forskning kring nutiden, inte minst etnologin. Det är hög tid att de kulturhistoriska museerna, såsom ett slags etnologins verkställande organ, nu på allvar kraftsamlar på samtiden. Michelsens bok är ett känslspröt.

Göran Rosander

RUDOLPH BERTOUCH (i samarbete med Madeleine Fontenay): *Menigmands Minde*. Motiver og mestre bag vore folkelige gravminder, især på Lolland-Falster. I kommission hos J. R. Deins Boghandel, Maribo 1971. 401 s., ill.

Den kristna gravkonsten har alltid fångslat forskningen. Både arkeologerna och konsthistorikerna har ägnat stort intresse åt denna konstart. Där emot har de kristna gravminnenas socialhistoriska och idéhistoriska innebörd blivit mindre uppmärksammas. Sådana synpunkter har dock inte helt saknats. I vårt land framlade t.ex. M. Liljegren en uppslagsrik undersökning om barocktidens gravkor i samhällshistorisk belysning, och i flera skrifter har C. Wallin påvisat de sydsvenska gravmonumentens betydelse som både idéhistoriska och socialhistoriska "dokument".

En dansk hembygdskonservator, baron Rudolph Bertouch-Lehn, har nu framträtt på detta forskningsområde med ett stort arbete på 400 sidor, försett med talrika illustrationer och ett tjugotal tabeller. I en kort inledning har han angivit programmet för sin undersökning. I motsats till tidigare forskare tänker han inte syssla med de högre ståndens gravmonument utan i stället ägna sig åt

”gravminder for almene borgere”. Vad som därvid särskilt intresserar honom är de skiftande motiv som kommer till uttryck på minnesmärkena och den utformning de olika motiven fått under den skapande, ofta okände konstnärrens hand. Förf. har begränsat sitt egentliga forskningsområde till de båda öarna Lolland och Falster med deras omkr. 100 kyrkor och med inemot 650 gravminnen av mera kulturhistoriskt intresse. Han har emellertid företagit stickprov på gravmonument i det övriga nutida Danmark och i de gammaldanska provinserna i Sverige samt även beaktat gravminnen i vidare regioner.

De synnerligen talrika och väl återgivna illustrationerna är i detta sammanhang mycket viktiga. De vill inte endast belysa framställningen utan även och framför allt bilda betydelsefulla led i bevisföringen, eftersom de ju utgör verkliga ”kvarlevor” från de epoker och ämnesområden som avhandlas. I tjugo tabeller redovisas till sist samtliga gravmonument av kulturhistoriskt intresse på Lolland-Falster. De är ordnade efter de olika motiv, som närmare analyserats i den föregående undersökningen, och innehåller uppgift om plats, tid (dödsår), namn och levnadsställning, material (granit, sandsten osv) samt ornamentering. Som man kan förstå är denna tabellöversikt främst av värde för den lokalhistoriska forskningen, men den äger ett vidsträcktare intresse som typexempel på den danska ”medelklassens” gravskick.

Detta må vara nog om den allmänna karaktären av verket. I en ”forhistorie” i fyra kapitel åsyftar förf. att ge en allmän historisk bakgrund till de följande specialundersökningarna. Man väntar sig alltså en utredning av gravskicket historia från äldsta tider fram till kristendomens genombrott i Danmark. Förf. har också en hel del värdefulla notiser därom men har vidgat framställningen till en på den vanliga handboks litteraturen grundad, ganska amatörmässig översikt över kristendomens uppkomst och tidigare historia, där t.ex. tillkomsten av Septuaginta och upptäckten av Dödahavsrollarna beskrives (t.o.m. med bilder av Sinaklostret och Qumran-ruinerna!). Här hade ett stramare grepp om huvuduppgiften varit till åtnämnelse för den efterföljande framställningen.

Bokens huvudparti utgöres av arton kapitel, kallade ”monografier”, där förf. utförligt redogör för de olika motiven samt — vilket är inte minst intressant — klagör deras historiska utveckling från äldsta kända exempel fram till 1800-talets

utformning av dessa motiv. Det är en fängslande framställning, som noggrant belyses och verifieras genom bilder från olika tider. Den vittnar om en omfattande allmän beläsenhet, en skicklig kombinationsförmåga och många fyndiga förklaringar. De slutsatser som förf. drar synes också i allmänhet vara helt övertygande. Några exempel kan belysa detta omdöme.

I kapitlet om bautastenen som gravmonument visas hur denna från vikingatiden stammande minnessten blir särskilt populär i början av 1800-talet, så att t.o.m. ”Mor Kerstin i Stämmemad” (s. 70) får en dylik minnesstod på Kinna kyrkogård i Västergötland (hon var en av pionjärerna för bomullsväveriet i bygden). Förf. sammanställer med rätta den rikliga förekomsten av bautastenar vid denna tid med den allmänna romantiska strömning som bröt fram i Norden. Det är säkert inte en tillfällighet att Mor Kerstins bautasten tillkom i den landsända, där den store göten Pehr Tham levde och verkade. I monografien om stenplattorna (”gravfliser”) framhåller förf. motivet vara att ”symbolisere menneskelivets forgængelighed” (s. 114). Man kan nog tillägga att dessa enkla stenar även var ett uttryck för tanken på allas likhet inför döden; förf. påpekar själv att det kunde hända, att präster nöjde sig med en lika enkel stenplatta som hans sockenbör. Här kunde förf. också ha erinrat om herrnhutarförsamlingarnas enkla gravmonument (t.ex. i Christiansfeld). Alla deras kyrkogårdar (Gottesacker) kännetecknas av långa rader små stilrena stenplattor, som gör ett så stämningsfullt intryck på besökaren och som vill vittna om ”brödernas” och ”systrarnas” jämlikhet inför Gud.

Förf. har, som redan är sagt, velat begränsa sig till menige mans gravmonument. Dessbättre har han inte doktrinärt följt denna princip utan även tagit hänsyn till de högre ståndens minnesmärken. Han påvisar tydligt i den ena monografien efter den andra hur motivet först uppträtt i adelns och prästernas gravvårdar och sedan som gesunkenes Kulturgut småningom övertagits av den enklare befolkningen. Ja, i det intressanta kapitlet om nyklassicismens inflytande på gravminnena i början av 1800-talet framhåller förf. själv att den nyklassiska stilen ”aldrig blev menigmands eje” (s. 166). Den troliga förklaringen därtill lämnas också: det enkla folket krävde en mera kristlig anknytning vid utformningen av gravvårdarna. Som framgår av vad här återgivits har förf. med

stor skicklighet utrett de skilda motiven i deras historiska utveckling, deras första framträdande, deras blomstring och deras utdöende. Därför hade det varit av stort värde för forskningen, om förf. till sist sammanfört alla dessa iakttagelser till en syntetisk framställning, där det visats hur de olika tidsepokenas ideologiska synsätt påverkat gravkonsten som helhet. Då hade sambandet mellan idéutvecklingen och gravminnena framträtt ännu klarare.

Det rika illustrationsmaterialet har redan prisats. Uppspårandet av dessa bilder från olika länder och sekler är i och för sig en forskningsbragd. Sammanställningen av bilderna utgör på sätt och vis bokens huvuduppgift. Illustrationerna motsvarar arkivmaterialet i en vanlig historisk avhandling. Det är därför lätt för den efterföljande forskningen att taga ställning till förf:s tolkning av detta material. Förf. har dessutom frikostigt meddelat ordalydelsen av monumentens inskrifter och synes i de flesta fall ha riktigt tolkat de mången gång otydliga eller trasiga bokstäverna. Må det tillåtas rec. att i förbigående göra en liten konjektur till en läsning, som förf. själv satt ett frågetecken för. I Branderslevs kyrka finns en stenplatta från år 1618 över sognefogden Oluf Hiul. Förf. återger den (s. 117) så: ... OLLVF HIUL SOM VAR SOGNEFOGIT HERVDI/ BRADISLÖW SOGENZIAR(?) OC DÖDE ANNO 1618 ...". Detta ger ju ingen mening. Säkerligen skall man läsa: ... BRADISLÖW SOGEN 21 [A]AR OC DÖDE ... Siffran 2 är vid denna tid ofta skriven som Z (det finns flera ex. härpå i boken).

I tvenne slutkapitel behandlar förf. dels gravstenarnas skapare eller skall man säga mästare, dels kyrkogårdarna. Ingående diskuterar förf. det intrikata problemet om konstnärerna bakom gravminnena. Helt naturligt är det lättast att identifiera namnen bakom tillkomsten av de högre ståndens gravmonument. Svårare är det att spåra folkkonstens företrädare. I anslutning till A. Steensbergs och H. Rasmussens forskning framhåller förf. att dessa i allmänhet var småhantverkare ute i bygderna som vid sidan av sin egentliga gärning utförde de mera konstmässiga alstren till den omgivande bygdens tjänst och väl även uppbyggelse. Förf. visar också att man i många fall genom energiska arkivforskningar kan fastställa vilka dessa "folkkonstnärer" varit. Beträffande kyrkogårdarna framhäver förf. med rätta både att här skett en

historisk utveckling och att varje bygd har sina egna traditioner och sedvanor. När förf. emellertid tror att seden bland herrnhutarna — att begrava män och kvinnor var för sig på var sin sida om en lång mittgång — är ett nedärvt bruk från den tid då man i kyrkorna hade mans- och kvinnosida, så har han nog tagit miste. Brödräfsamlingens medlemmar är nämligen indelade i olika "körer" med män för sig och kvinnor för sig. Det är utan tvivel detta som fortsatt även på kyrkogårdarna.

För ett halvsekel sedan skrev den månglärde Esaias Tegnér d.y. på ålderns dagar en betagande skildring av Lunds minnesvårdar, där den massiva lärdomen flödade och den stilla humorn blommade. Tegnér uppehöll sig utförligt vid stadens kyrkogårdar och deras minnesvårdar. Han illustrerade framställningen med ett stort antal bilder men analyserade inte deras särarter. Däremot gjorde han en lärd och fängslande analys av de många inskrifterna och symboliska tecknen. Säkert skulle den danske förf. haft både glädje och nytta av uppsatsen, om han uppmärksammat den. Läsaren av Menigmands Minne, som erinrar sig Tegnér's uppsats, gör gärna en jämförelse mellan de två skrifterna. Han finner utan vidare hur mycket vidare perspektiv som möter i den nyutkomna boken och hur mycket större material som är redovisat där. Den handlar visserligen bara om ett begränsat danskt område men utgör icke desto mindre en förträfflig vägledning för den som vill studera närmare sin egen hembygds gravvårdar var som helst i Sverige. Man kan till slut endast önska att denna omsorgsfulla och fängslande undersökning skall locka många forskare i Sverige att på samma sätt registrera och analysera sin hembygds gravmonument.

Hilding Pleijel

SIGURD ERIXON: Skultuna bruks historia. Del 3. Almqvist & Wiksell. Uppsala 1972. 262 s., ill. + karta.

Med utgivandet av den avslutande delen av Skultuna bruks historia 1972 har efter mer än ett halvt sekel ett ganska märkligt projekt rotts i hamn. Skultunaverkets uppläggning formades av Sigurd Erixon redan under första världskriget, han stod under alla år som verkets utgivare och

författade själv flera av banden. Även del 3, den nu utgivna, bär hans namn på titelbladet, men det är nu en sanning med modifikation. Efter Sigurd Erixons död 1968 konstituerades en kommitté för att färdigställa Erixons oavslutade forskningar, väsentligen då skultunaverket. Kommittén gav Erixons medarbetare under de sista åren Karl-Olov Arnstberg i uppdrag att redigera den avslutande delen.

På grundval av redan insamlat material har Arnstberg skrivit några kortare kompletterande avsnitt som väl ansluter sig till den övriga texten. Var annars Erixons preliminära manuskript slutar och Arnstbergs redigering tar vid förblir oklart för läsaren.

Till skillnad från tidigare delar och band i serien om Skultuna har del 3 inget eget namn. Den behandlar emellertid bruket, arbetet i verkstäderna, avlöningar och arbetsvillkor, bostäder och levnadsförhållanden, institutioner och sammanslutningar. Framställningen är fyllig men ändå rätt koncentrerad i jämförelse med det vidlyftiga omfång som Erixon i de två banden av första delen på sin tid gav skildringen av Skultuna socken (över 1 400 sidor). Skultuna bruks historia 3 är en bred inventering av ett brukssamhälle, som inte desto mindre lämnar viktiga frågor obesvarade. Sådana är t. ex. bruksarbetarnas familje- och släktförhållanden, deras sociala och ekonomiska skiktning, förhållandet mellan olika grupper.

Att Sigurd Erixon var medveten om dessa luckor framgår av bokens förord. Frågan är om hans material skulle ha räckt till att fylla dem. Man har här det dilemma en forskare hamnar i när ett forskningsarbete sträcker sig över för lång tid. Det är för mycket begärt att ett arbete vars uppläggning formades under första världskriget och vars material sedan huvudsakligen insamlades under närmast följande år skall kännas fullt aktuellt i dag. När nya frågeställningar så småningom anmält sig, har det inte funnits täckning för dem i det insamlade materialet.

Nu har studiet av sociala relationer i brukssamhället förmodligen aldrig känts som någon primär uppgift för Sigurd Erixon av det enkla skälet att hans beskrivning av Skultuna var avsedd att täcka hela dess historia, från 1607 till 1900-tal. Problem som enbart kan studeras med ett samtidsmaterial eller genom intervjuer blir då mindre aktuella.

Det är arbetsförhållanden och levnadsvillkor

under tre sekel som framställningen i del 3 omfattar.

Bokens första parti behandlar arbetet i verkstäderna. De dåligt kända förhållandena på 1600-talet rekonstrueras hjälpligt med användning av uppgifter från mer kända mässingsbruk. Beskrivningen är inte särskilt lättfattlig för den som är obevandrad i industrihistoria.

Nästa större parti beskriver ersättningar och arbetsvillkor. Personligen uppfattar jag detta avsnitt som det mest givande i boken. Intressant är den starka ställning som vissa mästare tidvis tycks ha haft. Somliga verkstäder fungerade emellanåt som ett slags hälftenbruk, där bruket och mästarren delade vinsten. Särskilt krongjutaren, som förestod tillverkningen av olika mässingsprodukter (t. ex. ljuskronor), tycks ha varit en man med mycket självständig ställning.

Även beskrivningen av brukshandelns funktioner är givande. Arbetarna avlönades in natura och i kontanter. På kredit fick man göra varuuttag i brukshandeln. (Uttagen kompletterades med marknadsköp och självproduktion.) Råg, salt, sill, lin och tobak togs ut i stor omfattning under 1700-talet, däremot knappast alls smör och kött (man höll egna kreatur). Under 1800-talet begränsades arbetarnas rättigheter till uttag, tydligen för att priserna i brukshandeln var förmånligare än i öppna marknaden.

Enligt 1700-talets bouppteckningar hade bruksarbetarhushållen i regel en ko, en gris och något får. De senare blev mer ovanliga under 1800-talets första hälft, på 1870-talet upphörde rätten att hålla kor på brukets mark och vid sekelskiftet 1900 försvann grisarna. I äldre tid hade arbetarna också smärre åkerstycken, medan potatislanden spelade en stor roll under 1800-talet.

Brukssamhället och dess befolkning under brukets ledning heter bokens sista parti. Här är genomgången av bostäderna av intresse. I slutet av 1600-talet bodde de flesta arbetare i stugor under torvtak, vanligen av enkelstugutyp. I slutet av 1700-talet börjar man bygga för skultunamiljön karakteristiska "tvillingstugor" för två familjer. På 1880-talet gjorde kasernen entré. Vid denna tid var ett rum och kök den vanligaste lägenhetstypen (som redan i 1600-talets enkelstugor).

Över bebyggelsebildens 1911 finns en ytterst välgjord och instruktiv karta som kommenteras i texten. Bortsett från smärre skönhetsfläckar (de olika färgbeteckningarna på kartan har kastats om

i texten, hänvisningen till fotografier i boken är inte komplett) är denna genomgång mycket upplysande. Skultuna bruk visade vid sekelskiftet upp en ganska oordnad och omväxlande samhällsplan, fjärran från t. ex. de fast organiserade vallonbruket i Uppland. Tjänstemannabostäderna låg relativt spridda. Eftersom inte bruksledningen tycks ha numererat eller döpt bostadshusen (som t. ex. vid Domnarvet), har en spontan namngivning florerat som Erixon redogör för. Namngivningen följde de mest skiftande principer. Ett intressant alternativ var i Skultuna att döpa hus efter olika slag eller krigshändelser som inträffade under byggnadsperioden; i samhället fanns husen Peking och Lady Smith, uppkallade efter respektive boxarupproret och en fästning från boerkriget.

Ett värdefullt drag i arbetet är den rika förekomsten av hänvisningar till andra partier av såväl denna del som verket i sin helhet. Detta är viktigt eftersom knappast någon tar sig tid att läsa hela skultunaverket i en följd; dess användbarhet ligger främst i att det lägger fram ett material och kan fungera som uppslagsverk.

Det är just denna deskriptiva karaktär som gör läsningen litet monoton. Man saknar preciserade frågeställningar liksom anknytning till annan brukslitteratur. Karl-Olov Arnstberg har ställt samman en litteraturförteckning, som ger en god översikt av relevanta bruksundersökningar. Hur denna litteratur använts i skultunastudien förblir oklart, litteraturhänvisningarna är förbluffande få. I detta sammanhang ställer man sig litet frågande inför kommitténs uppfattning i förordet, att litteraturförteckningen skulle ha fått en större stringens och fyllighet om Sigurd Erixon själv fått tillfälle att utföra den. Hade den blivit fylligare hade antagligen stringensen blivit lidande och viktigare än att litteraturförteckningen är imponerande är väl att litteraturen kommer till användning (eller att det visas hur detta skett). Någon beskrivning av hur intervjuarbetet gått till, när det skett och vilka som intervjuats finns inte heller. Sådana brister är förklarliga med tanke på de omständigheter under vilka utgivningen skett, men de måste nog påpekas.

Lokalundersökningen är ett av etnologins arbetssätt. Dess poäng ligger i att man på ett begränsat område kan studera sociala och ekonomiska samband. Utnyttjar man inte den möjligheten utan försöker genomföra en fullständig inventering av ett samhälle ur alla aspekter ställs

man inför en nästan tröstlös uppgift. Skultunaverket är ett unikt försök till historisk inventering av en hel socken. Det är en beundransvärd prestation att en så problematisk uppgift verkligen blivit slutförd.

Mats Hellspong

ALBIN WIDÉN: *Nybyggjarliv i Svensk-Amerika*. Minnesbilder och kulturtraditioner. Förord av Mats Rehnberg. LTs förlag. Stockholm 1972. 227 s., ill.

Guldgrävaren Johan Olof Liedberg [Minnesanteckningar, biografi och kommentarer]. Småländska kulturbilder 1972 (Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund 45) s. 82—117. Jönköping 1972.

Vid sidan av de magistrala undersökningar som duggar tätt från den livaktiga institutionen för emigrationsforskning i Uppsala kommer det emellanåt ut skrifter som mera populärt skildrar emigrationen ur skilda aspekter. Den utmärkte kännaren av Svensk-Amerika, författaren och etnologen Albin Widén har under årens lopp i ett stort antal böcker gjort den svenska emigrationen till Amerika känd för den stora allmänheten. Gärna tänker man då på hans fängslande skildring av svensk-amerikanernas nestor, den märklige Amandus Johnson (rec. i Rig 1970).

Nu senast har Widén i en stor volym velat skildra vad som på bokens titel exakt bestäms så: *Nybyggjarliv i Svensk-Amerika*. Han har sålunda denna gång mer intresserat sig för "invandrarna" än för "utvandrarna" — för att anknyta till terminologien i Vilhelm Mobergs kända emigrationsroman. Underrubriken anger också ganska tydligt vad det här är fråga om: minnesbilder och kulturtraditioner. Ända sedan 1930-talet har förf. samlat material om svenskarna i Amerika. Han har sparat upp nybyggarskildringar som stått införda i mer och mindre betydande landsortstidningar och kommit över en del svåråtkomligt privattryck, han har stått i kontakt med de svensk-amerikanska släktföreningarna och har noggrant plöjt igenom de samlingar som åstadkommit i amerikanska bibliotek och museer. Men han har framför allt knutit förbindelser med gamla invandrare och lyckats

förmå dessa att berätta om sina erfarenheter från den första nybyggartiden. Det är inte minst dessa konkreta och åskådliga minnesbilder som utgör bokens kärna. Förf. har satt in alla dessa uppteckningar i sitt större historiska sammanhang och har därmed kunnat hävda att hans arbete också avhandlar Svensk-Amerikas kulturtraditioner.

Boken omspanner en tidrymd av ett halvt sekel fram till första världskriget; den yngste sagesmannen, heter det (s. 226), "tog homestead 1915". Man får under läsningen ett starkt intryck av hur levande den svenska kulturtraditionen då alltså var och hur enväldigt det svenska språket härskade ända fram till världskrigets omvälvande skede. Man tycker sig därvid också förstå varför svenskheten så länge bevarades. Invandrarna var å ena sidan inga analfabeter men å andra sidan helt okunniga i engelska språket. De hade emellertid inte behov av att snabbt lära sig det främmande tungomålet. De hade med sig sina svenska böcker, främst bibel, psalmbok och någon postilla, och det var därur de hämtade sin andliga näring. Snart nog tillkom tidningar på svenska, som höll dem underkunniga om den nya omgivningens förhållanden men som inte heller försummade att berätta om stora och små tilldragelser i det gamla hemlandet. Det dröjde inte heller länge förrän man började införa sommarskolor, som för många svensk-amerikanska barn blev inledningen till fortsatta studier. Amandus Johnson har vittnat om dessa skolors betydelse både för honom själv och för många andra invandrarbarn.

I tio olika kapitel tecknar förf. de olika komponenter som tillsammans bildade detta svensk-amerikanska nybyggarliv. Efter en kort utredning om vad termen svenskbygder innefattar skildras hur och var emigrantskarorna från Sverige skaffade sig en boplats och hur de därvid bidrog att förvandla en förut okänd kontinent till en öppen och bördig jordbruksbygd med tätorter och handelscentra. Många fick anvisning på jord genom släktingar, bekanta eller agenter. Intressant är förf:s påpekande om den inspiration som utgick från den kände samfundsledaren P. P. Waldenströms mycket lästa skildring av den resa han företog i Norra Amerika år 1889. Där redogjorde denne — som den praktiske man han alltid var — för de olika sätt man kunde använda för att erhålla ett frihemman.

Många, kanske de flesta, av immigranterna fick utstå hårda mödor innan de skaffat sig en enkel

boning och tillräcklig föda för uppehållet. Förf. har ett stort antal belysande skildringar härom. Det kunde i början hända att nybyggaren måste med vapen i hand försvara sin förstlingsrätt till ett jordområde. Man kan inom parentes tillfoga att det är pionjärtidens bistra förhållanden som förklarar den amerikanske medborgarens alltså hårt hävdade rätt att bära vapen. Det kunde ibland gå bistert till. En gång hotades en inträngling att "tjåras och fjädras", innan han fann för gott att ge sig i väg. Nybyggarna kunde också råka ut för präriens stora landsplågor: gräshoppor och skallerormar. Man talade sedan länge om "skallemortiden". Många hade indianer till grannar men stod på vänlig fot med dem. Det stora sioux-upproret 1862 kom därför som en stor överraskning.

Realistiskt och målande skildras hur invandrarna skaffade sig arbete för att kunna inköpa kläder och boskap samt nödvändiga verktyg. De var emellertid vana att slita och försaka och ägde större kroppskrafter än andra nationers invandrare. Järnvägs-kungen James Hill brukade också säga: "Ge mig svenskar, snus och whisky, och jag skall bygga en järnväg till helvetet". Småningom blev vildmarken odlad bygd, och välmågan steg stadigt ute på farmarna. Den första timmerkojan fick lämna plats för ett ordentligt boningshus, och vid sidan därav uppfördes stora moderna ekonomibyggnader.

Sammanhållningen var god mellan de svenskar som slagit sig ner inom samma område. Det var den gamla bygemenskapen i Sverige som följde med till det nya landet. Inte minst betydde härvidlag kyrkan och kyrkolivet — här var det åter den gamla sockensamhörigheten som levde kvar. Det har redan påpekats att nybyggarna inte var analfabeter och att de medfört ett visst bokförråd, mest av religiös art. Förf. påpekar att man vid en inventering för några år sedan fann inte mindre än sexton Gustav Vasa-biblar (i hela Sverige existerar väl nu bara ett hundratal exemplar). Det skulle vara intressant att utforska de sexton biblarnas proveniens. Som bekant var det vid bibelns tillkomst år 1541 egentligen endast sockenkyrkorna som hade råd att skaffa sig ett exemplar. Var emigrantbiblarna sådana exemplar som varit ute till låns i bygderna?

Man tillämpade också de gamla kyrkoformererna och invanda bruken. Man tog upp kollekt, när så behövdes, man hade mans- och kvinnosida i

kyrkan och man var särskilt noga med att följa hemlandets seder vid livets högtider. Det har påståtts att julottan var den sista svenska seden i Amerika — man får väl tillägga: med undantag för det alltjämt mycket omhuldade ”smorgasbordet”. Det är nästan rörande att läsa notisen om nybyggargumman, som efter flera år i det nya landet för första gången fick se en präst i svensk prästdräkt och då brast i gråt och tackade Gud för att hon äntligen fick se ”en riktig präst”.

Det är emellertid klart att den nya omgivningens åstadkom en viss kulturbrytning eller åtminstone en stilbrytning. Belysande är vad som berättas om Hans Mattson, den bekante översten i Minnesota. Han ledde i Vasa en gudstjänst som hölls i det fria under en ek, då man ännu inte hade någon kyrka. ”När gudstjänsten var slut och åhörarna började avlägsna sig, ropade Mattson: Kom tillbaka gubbar — jag glömde läsa Välsignelsen. Men en av mannarna vände på tuggbussen och svarade: Den får du vänta med till nästa gång. Och därmed blev det”.

Den här återgivna episoden har anförts inte bara för att belysa den svenska nybyggarmentaliteten. Den karakteriserar också Albin Widéns konkreta och målande skildringskonst. Hans bok om nybyggjarlivet under det första halvsekleet åsyftar inte att företaga en systematisk analys i etnologiskt perspektiv av de olika faktorer som härvid medverkade. Den är en levande, genom konkreta utsagor väl underbyggd folklivsskildring, vilken både som helhet och i sina många detaljer ger en åskådlig bild av detta svenska nybyggjarliv. Just därför att boken innehåller en sådan ofantlig mängd detaljer, hade det varit mycket värdefullt med ett person- och väl även ett sakregister.

*

Bland de många emigrantöden som skymtar i Widéns bok förekommer även guldgrävaren Johan Olof Liedberg. Hans bana var verkligen inte alldaglig. Utlärd till glasmästargesäll lämnade han vid tjuogoett års ålder 1843 hemstaden Jönköping för att söka sin lycka i det då ännu ganska okända Amerika. Där sysslade han först med jordbruk och dylikt men anslöt sig 1848 till den första karavan som tågade västerut till Kalifornien för att där söka guld. Han lyckades göra ganska stora guldfynd, och med nära 15 kg guld i väskan återvände han till Sverige år 1850. Där köpte han en bondgård invid Växjö, byggde hus i staden,

gifte sig och tänkte slå sig till ro, som så ofta hände med återvändande emigranter. Liedberg förlorade emellertid så småningom hela sin förmögenhet. Läget blev ekonomiskt prekärt för honom, och han beslöt att återvända till Amerika. Där lyckades han ordna ett hem för familjen i Chicago, och där slutade den till sist förlamade åldringen sitt växlingsrika liv år 1886.

Liedbergs öden har inte varit okända i litteraturen. Hans dotter publicerade en artikel om honom i den amerikanska ”Prärieblomman”, och Nils William Olsson, den kände emigrantforskaren och kulturattachén, skrev en uppsats om honom i *Emigrationer* 1968, där han kunde bygga på Liedbergs egen självbiografi, som han nysst återfunnit. Nu har emellertid Jönköpings läns hembygdsförbund i sina Meddelanden (Småländska kulturbilder) föranställt en utgåva av diverse Liedberg-dokument. Där är Johan Olof Liedbergs egna minnesanteckningar som denne nedskrev mot slutet av sin levnad efter flyttningen till Amerika 1875. Det är en mycket detaljrik och därför särskilt värdefull skildring av olika etapper i hans liv: hantverksmiljön i hemstaden, den långvariga färden till Amerika, det strävsamma nybyggjarlivet i Wisconsin, den påfrestande utvandringen till Kalifornien, den kringelkrokiga hemfärden och de många besvikelserna och motgångarna i hemlandet. Både ortografien och stiliseringen vittnar om att Liedberg inte ägde någon grundligare skolunderbyggnad. Utgivaren har också ibland gått bet på tydningen av manuskriptet (t.ex. ”wan Mantenör” (s. 52) måste vara *mountaineer*, bergbestigare; ”Medan de låg sjögräs” (s. 68) skall naturligtvis vara ”Mellan de låg[a] sjögräs[en]”).

Liedbergs biografi har även tecknats av hans broder, som var en aktad kommissionslantmätare i Växjö. Den utgör både ett komplement och ett korrektiv till den nämnda självbiografien. Slutligen har emigrantforskaren Sten Almqvist tillfogat en längre uppsats med kommentarer till de båda brödernas anteckningar. Denna kommentar utreder närmare (på grundval av ingående forskningar i såväl arkiven som litteraturen) Johan Olof Liedbergs levnadshistoria. Där klagöres släkten Liedberg, där skildras sakkunnigt den fruktansvärda koleraepidemin i Jönköping på 1830-talet, där utredes emigrantförhållandena vid olika tidpunkter, vidare den stora guldrushen till Kalifornien i slutet av 1840-talet och slutligen de närmaste frän-

dernas liv och öden. På detta sätt har vi om Johan Olof Liedberg fått en mer detaljerad kunskap än om många mer framstående emigranter. Dessa Liedbergsstudier utgör ett välkommet bidrag till den ganska sparsamma biografiska litteraturen om de svenska emigranterna.

Hilding Pleijel.

ANN-SOFIE KÄLVEMARK: *Reaktionen mot utvandringen*. Emigrationsfrågan i svensk debatt och politik 1901—1904. *Studia historica Upsaliensia* XLI. Engl. summary. Läromedelsförlagen. Uppsala 1972. 252 s.

Den som har minnen från detta sekels början erinrar sig säkert inte bara den stora emigrationsvåg som då strömmade västerut utan också den bekymrade opinion som då framträdde inför denna åderlåtning av den svenska folkstammen. Emigrationens innebörd och utveckling har redan blivit ingående belyst i en mängd akademiska avhandlingar. Det är därför ur historisk synpunkt både viktigt och välgörande att även reaktionen mot utvandringen blir uppmärksammas.

Ann-Sofie Kälve mark har nu i en avhandling för doktorsexamen undersökt emigrationsfrågan i svensk debatt och politik under åren 1901—1904. Utvandringen hade vid detta sekels början pågått under ett halvsekel och minskat den svenska befolkningen med nära en miljon människor. Det var därför inte underligt att man på ansvarigt håll började närmare reflektera över vad denna åderlåtning innebar för det svenska samhället. Som en bakgrund tecknar förf. mera översiktligt hur de olika nationerna i Europa under 1800-talet ställde sig till den växande emigrationen. Somliga länder intog en positiv hållning, såsom England, där utvandringen till stor del gagnade kolonierna, eller Schweiz, där man på denna väg blev av med många fattiga, sjuka eller rent av brottsliga individer. I de nordiska länderna förhöll man sig länge passiv inför emigrationen. Där kom reaktionen först efter sekelskiftet. Det är den svenska reaktionen former, omfattning och motiv som närmare analyseras i den föreliggande avhandlingen. Förf. har visserligen begränsat sin undersökning till en kort tidsperiod och vid källvalet nöjt sig med de mera lätt-tillgängliga och till största delen tryckta dokumen-

ten. Icke desto mindre möter här inte bara många nya aspekter utan även många bortglömda eller förbisedda aktstycken av stort historiskt värde.

Två faktorer blev i Sverige avgörande för ställningstagandet till emigrationen: värnpliktsfrågan och tillgången till arbetskraft. Redan tidigt uppmärksammade myndigheterna utvandringens inverkan på försvarsfrågan. Därom vittnar utvandringslagstiftningen. Genom förordningarna 1884 och 1893 ville man bättre kontrollera de värnpliktigas utvandring och åstadkomma en noggrannare statistisk redovisning. När så i början av det nya seklet en stor utvandringssvåg satte in, upplevdes detta på ledande håll som ett hot mot försvaret, som just blivit stärkt genom 1901 års härordning. Man menade också på sina håll att olusten inför värnplikten var en direkt orsak till den ökade emigrationen. Genom tabellariska beräkningar uppvisar förf. att försvarsvännernas oro var befogad mot bakgrunden av de faktiska förhållandena, även om olusten inför värnplikten inte var den enda orsaken. Detta överensstämmer med mina egna minnesbilder från den småländska landsbygden.

Den andra ovan nämnda orsaken till reaktion mot emigrationen var jordbruksorganisationernas fruktan för en minskning av jordbrukets arbetskraft. Under seklets första årtionde var också utvandringen från jordbruksområdena större än från andra regioner. Man måste dock härvid beakta att utflyttningen i hög grad gick till andra trakter inom landet. Vid riksdagen 1904 väcktes så två motioner i emigrationsfrågan. Den ena kom från agrarhåll och yrkade på åtgärder mot emigrationsagenterna, på stöd av egna hem och på hjälp åt dem som ville återvända till Sverige. Den andra motionen uppbars av de politiskt frisinna kretsarna, som menade att emigrationen endast kunde hejdas, om man genomförde nödiga reformer på jordbrukets, undervisningens och folkbildningens område. Utgångspunkten för de båda motionerna var sålunda helt olika, men målet var detsamma.

Riksdagen beslöt utredning i frågan. Efter vanligt remissförfarande tillsattes i januari 1907 den kända Emigrationsutredningen under statistikern Gustav Sundbärgs ledning. Utredningen tog hänsyn till såväl försvarets som jordbrukets problem, men jordbruksfrågan fick det största utrymmet. Resultatet förelåg färdigt 1913 i ett digert Betänkande med ej mindre än 20 omfattande bilagor rörande de olika delproblem som innefattades i själva huvudfrågan. Emigrationsutredningens betänkande är ett klassiskt verk som är oundgängligt för varje

historiker som vill skapa sig en bild av det svenska samhällets utveckling från en isolerad agraration till ett modernt industrisamhälle. Det kan tilläggas att det är i detta samlingsverk (bil. 16) som Gustav Sundbärgs berömda analys av "det svenska folklynnnet" först framträdde.

Ann-Sofie Kälvemarks avhandling ger sålunda en ingående och vederhäftig redogörelse för de olika omständigheter och aktioner som ledde till skapandet av Emigrationsutredningens stora verk. Det är inte den minsta förtjänsten i hennes avhandling. Tabeller, diagram och personregister underlättar studiet av det detaljspäckade arbetet.

Hilding Pleijel

CARL-MARTIN BERGSTRAND: *Från Borås och Ås härad på 1700-talet*. Distrib.: Skövde antikvariat. Skövde 1973. 254 s. Pris (utan moms) ca kr 20:—, inb. kr 26:—.

Med den nyutkomna boken har C.-M. Bergstrand avbrutit sin serie *Brott och straff i 1700-talets Västergötland* och lämnat de enskilda fallen, de svåra brotten åt sidan. Det är inte utan att man kan betrakta detta som en vinst. Den sociala bakgrunden till forna tiders barnmord och tidelag var trots de individuella tragedierna ganska likartad, den mänskliga trångsyntheten och de omänskliga straffen likaså. Även till den nya skriften har domböckerna lämnat materialet men denna gång hämtat från protokollen kring mera vardagliga förseelser och försummelse och ur akter som överhuvudtaget inte haft med lagöverträdelse att göra. Sensationerna saknas men de kulturhistoriskt värdefulla upplysningarna har blivit desto fler.

Tingsrätterna sysslade alltså med mycket annat än med brott. I Ås härad hade man sålunda bekymmer med det egna tingshuset, bekymmer som generellt förklarar varför så många domböcker är borta eller svårt skadade. Det här av sten 1762 uppförda tingshuset utdömdes redan efter 30 år, då fukt och svamp förstört både golv och skåp, så att häradets handlingar och domböcker "för-

multna och förfalla". K. Maj:t fick göra undantag från förordningen 1776 att offentliga byggnader skulle uppföras av sten och här tillåta en timrad nybyggnad. Fukt är en svårare fiende till arkivalier än eld!

I många olika sammanhang hade häradsrätten att avge yttranden och utfärda intyg. Det kunde gälla häradsprofossens lön, gästgivaregårdarnas beskaffenhet och taxor, vägars och broars underhåll och framkomlighet, skattefrihet för ödegårdars uppodling, bestämmandet av brandstod etc. Bergstrand har i anslutning härtill sammanfört de funna spridda notiserna kring vissa enhetliga ämnen. Han har också kunnat komplettera uppgifterna genom att hämta material från olika slag av rättsfall, t. ex. i kapitlet Göteborgsresor som belyser hur allmogen i Ås trots existensen av Borås reste till Göteborg för att köpa och sälja. I kapitlet *Utvandrare* exemplifieras på samma sätt hur ynglingar från bygden sökte sig till städerna för att lära ett hantverksyrke (härför måste tingsrätten betyga deras "äkta" börd).

Flera kapitel belyser hur olika statliga detaljbestämmelser ej stannade blott på papperet utan rigoröst kunde beivras av energiska kronolänsmän. Kapitlen *Mot yppighet och överflöd* och *Om bruket av tobak* ger drastiska exempel härför. En flicka som anmäls för att hon vid kyrkobesök burit halvsidenmössa och silkeshalsduk gick fri eftersom hon var förlovad med en bondson. Och en hustru som klätt sig i sidenkofta likaledes genom att hänvisa till att hennes (förlopn?) make var gesäll i Göteborg. Noga var det också enligt lagen att man inte fick ha onödigt arbetsfolk anställda eller som hemmabarn och det var tingsrätten som hade att i kinkiga fall intyga behovet. Dessa och andra uppgifter har Bergstrand använt för att i ett par kapitel exemplifiera förhållandet mellan husbönder och tjänstefolk. Här omtalas också Patriotiska sällskapets belöningar av silverhattband till drängar och silverkedjor till pigor för låg och trogen tjänst (jfr Gösta Bergs uppsats i *Rig* 1971).

Av intresse för den lokala hembygdsforskningen är uppgifterna om torplägenheter och de gjorda utdragen ur en kvarn- och sågverksinventering i häradet 1789. I särskilda kapitel har Bergstrand sammanfört excerperade notiser om svedjebruk och nyodlingar och om de olika slagen av husdjur. Emot betalning tog man i Ås för sommarbete emot djur från bygden norrut och ibland i

sådan myckenhet att det blev tingssak. Höns kunde man redan 1763 ha så talrikt att de gav anledning till anmälan för nedtrampning av åkerfält. År 1666 fick en bonde åtta gäss ihjälbitna och en annan 1686 fyra gäss bortstulna. Tidsuppgifter ur domböckerna blir naturligtvis alltid osäkra som gräns för när en företeelse tidigast eller senast existerat. När Bergstrand ej funnit potatis omtalade i domböckerna från Ås förrän 1793 (s. 157) torde detta bero på en tillfällighet,

potatis har nog odlats åtskilliga årtionden tidigare i häradet.

Med provkartan ovan har exemplifierats den rikedom av kulturhistoriskt material som domböckerna gömmer och som Bergstrand bekvämt ställt till förfogande. Hans senaste bok *Från Borås och Ås härad* på 1700-talet torde höra till de av hans många böcker som i framtiden kommer att bli flitigast återopade.

Sigfrid Svensson

KORTA BOKNOTISER

Gösta Bergs tryckta skrifter 1919—1973. Förteckning upprättad i anledning av 70-årsdagen den 31 juli 1973. Nordiska museet. Stockholm (tr. i Lund) 1973. 72 s. Med portr.

”Hans många vänner och kolleger har anledning att erinra sig den enastående generositet, med vilken han låtit andra få del av sitt vetande. Knapast någon forskare som kommit i kontakt med Gösta Berg har undgått att få sig tillsänd små lappar med citat och uppgifter ur hans nästan outtömliga excerptsamling.” Så står det i förordet till den bibliografi som Nordiska museet nu har utgivit över sin före chef professor Gösta Bergs tryckta skrifter som en hyllning vid dennes 70-årsdag. Vi är synnerligen många bland de närmare 800 gratulanterna (i tabula gratulatoria) som med uppriktig tacksamhet instämmer i förordets träffande karakteristik.

Det bör emellertid genast tilläggas att jubilarer inte bara frikostigt utdelat hävor ur sin ”nästan outtömliga excerptsamling” utan även själv flitigt utnyttjat denna. Däröf vittnar tydligt förteckningen över hans tryckta alster under de gångna åren. Man har visserligen vant sig vid att i varje årgång av *Fataburen* och *Rig* ofta möta märket G. B.

Men att samlingen bidrag var så stor, det var onekligen en överraskning. De utgivna bidragen är visserligen inte nummerade, men det är inte svårt att räkna ut att siffran närmar sig gratulanternas antal. Man stannar i beundran inför den mångsidighet som återspeglas i denna produktion. Tack vare ett utmärkt rubrikregister är det lätt att överskåda de många materier inom etnologiens vidsträckta område som fångat jubilarens vittfamnande intresse. Man blir övertygad om att den insats som Gösta Berg vid sidan av en krävande ämbetsgärning åstadkommit som etnologisk forskare är betydande både i kvalitet och omfång.

Men bibliografien ger även — indirekt och omedvetet — många biografiska upplysningar. Man får t ex veta att jubilarer redan som femton-årig skolyngling uppträdde i debatten om ”hembygdens kulturminnen”, att han före myndighetsåldern medverkade i den klerikala *Svensk kyrkotidning* och att han varit en av initiativtagarna att återuppliva den av alla kalenderbitare så uppskattade *Svensk släktkalender*. Den nu utgivna bibliografien kan inte betraktas som slutgiltig. Det finns all anledning att instämma i förordets förhoppning om ”ännu många år av fortsatt framgångsrik forskningsverksamhet”.

Hg Pl.

OTTO FREDRIK TULLBERG: *På biblioteket — där har jag min största förnöjelse*. En svensk orientalist's brev till sin hustru från lärdomscentra i Europa under 1800-talets förra hälft. Ett urval med inledning och kommentarer utg. av KARIN BESKOW TAINSH. Almqvist & Wiksell. Stockholm 1972. 261 s., ill.

Tullberg är ett bekant namn i den svenska lärdomshistorien. Naturvetarna tänker väl främst på Tycho, zoologiprofessorn i Uppsala; personhistorikerna minns med tacksamhet särskilt hans kusin Hasse W., bokförläggare och flitig matrikelutgivare. Filologerna stannar nog inför namnen Hampus och Otto Fredrik, bröder och båda orientalist, den förre adjunkt i Lund och omsider Skåneprost, den senare professor i Uppsala. Det är den sistnämnde som utgör huvudpersonen i den skildring som här skall uppmärksammas.

Otto Fredrik Tullberg (f. 1802 och d. 1853) var en framstående orientalist och skicklig musiker, men han blev mest berömd genom att introducera sanskritstudiet i Sverige. För att förkovra sig i indologien och uppspara handskrifter företog han fem årslånga resor till olika europeiska lärdomscentra och bibliotek. Den första av dessa resor genomförde han under åren 1835—37, den sista år 1852 strax före sin tidiga bortgång. Under alla sina utlandsfärder skrev han flitigt till sin fästmö och senare maka Sophie Ridderbielke, dotterdottersdotter till Carl von Linné och därmed arvtagare till de linnéanska traditionerna. I de 175 breven har Otto Fredrik T. detaljerat och åskådligt skildrat sina upplevelser både i de hem som han gästade och hos de berömda lärda, vilkas undervisning och råd han utnyttjade. Eftersom breven inte var avsedda för utomstående, har de fått den familjära och vardagliga ton, som gör dem så betagande livfulla.

Nu har en ättling till brevskrivaren, bibliotekarien Karin Beskow Tainsh utgett ett urval av breven, försett dem med en instruktiv biografisk inledning och utförliga kommentarer samt bifogat en litteraturlista och ett noggrant personregister. Därmed har utg. gjort den kulturhistoriskt intresserade allmänheten en stor tjänst. Dessa brev skänker nämligen en sådan inblick i högreståndskretsarnas sällskaps- och kulturliv under förra hälften av 1800-talet som man eljest sällan möter. De flesta av den tidens romantiska reseskildrare — som det ju fanns gott om både i Sverige och utomlands — uppträder vanligen s.a.s. inför öppen ridå och ger därför mera utslätade teckningar av tidens vardagsliv. I Tullbergs brev får vi till livs de små konkreta detaljerna som tillsammantagna skapar den levande interiören: vad som bjöds till middag hos en tysk professorsfamilj, hur det tillgick vid en hov-

bal hos den franske kungen, hur de lärda professorerna uppträdde i vardagslag eller hur den unge resenären tillbragte sina fristunder osv.

Måhända kunde utg. ha uteslutit — eftersom det här gäller ett urval — det ständigt återkommande fästmanstypiska kärleksjollret i breven och i stället låtit läsaren få veta litet mer om den till synes så älskansvärda adressaten. Dessutom förvånas man över att utg., som ändå är bibliotekarie, tillskapat en så tillkrånglad och ändå föga upplysande titel till dessa fångslande resebrev från Europas lärdomscentra. De många illustrationerna är högst intressanta, såsom en diligensbiljett till Dresden år 1836 eller fotot från Linnédöttrarnas gamla trädgård vid Svartbäcksgatan i Uppsala. Som redan är sagt, den Tullbergska brevsamlingen utgör ett värdefullt bidrag till den äldre kultur- och lärdomshistorien.

Hg Pl.

JOHAN HENRIK SCHRÖDER: *Kort historia över Kungliga Gymnasiets i Västerås bibliotek*. Första delen. Övers. fr. latinets och försedd med anmärkningar och efterskrift av Ake Åberg. Acta Bibliothecae Arosiensis V. Stifts- och landsbiblioteket. Västerås 1971. 72 + XXVIII s.

”Lilla Schröder” var en pittoresk figur i romantikens Uppsala. Hans fåfänga och naivt servila beundran inför de mäktiga och förnäma väckte mycket löje, men han uppskattades samtidigt för sin flit och energi som biblioteksman. J. H. Schröder (f. 1791, d. 1857) var under nära tre årtionden chef för det ärevärdiga Carolina. Tyvärr har han även här ådragit sig eftervärldens kritik. Hans berömda efterträdare Cl. Annerstedt påtalar hans ”ytlighet som ofta följer fåfängan åt” och tillägger att den var ”parad med stor hafsighet”.

Schröder var emellertid en flitig författare på lärdomshistoriens område. Hans första arbeten, som utgjorde hans akademiska lärdomsprov, behandlade det anrika gymnasiebiblioteket i hans hemstad Västerås. Där finns många intressanta uppgifter om de bokförvärv som skett under seklernas lopp. Tyvärr utkom aldrig den tilltänkta andra delen, som skulle ha behandlat de märkliga handskriftssamlingar, som än i dag flitigt utnyttjas av såväl kyrkohistoriker som slavister.

Det är en god kulturgärning att bibliotekets ledning låtit utge den första delen av Schröders *Historiola* i svensk översättning. Denna har förtjänstfullt ombesörjts av bibliotekarien Ake Åberg, som även

kommenterat texten med förklarande noter samt tillfogat en Efterskrift, där Schröders tidigare biografi och hans bibliografiska intressen och förbindelser blir närmare utredda. Lustigt nog finns i biografien ingen uppgift om Schröders dödsår (i det eljest så vederhäftiga verket Svenska män och kvinnor uppges detta till 1875 i st. f. 1857).

Hg Pl.

GERHARD WIETEK: *Nordeuropäische Fayencen auf Schierensee*. Hamburg-Altona 1972. 28 s. + 68 färgpl.

Chefen för Altona-museet Gerhard Wietek har i en vacker bok presenterat den privatsamling av nordeuropeiska fajanser som finns på slottet Schierensee utanför Kiel. Samlingen omfattar fajanser från 1720-talet (Store Kongensgade) till omkring 1860 (Kellinghusen) med tyngdpunkten på de Schleswig-Holsteinska fabrikererna (Schleswig, Eckernförde, Kiel, Stockelsdorff, Altona, Kellinghusen) men även fabriker som Rörstrand och Marieberg är mycket väl representerade med högklassiga arbeten. Hur många nummer samlingen i dag omfattar anges tyvärr inte. Det urval som här publiceras på 68 färgplanscher, kompletterade med omsorgsfullt återgivna stämplarna, ger dock en god bild av de nordeuropeiska fajansfabrikernas "bättre" produktion under 1700-talet.

Inledningsvis tecknar författaren förutsättningarna för den keramiska utvecklingen. Han pekar på formrikedomen och på den brokiga och schwungfulla rokokoform som präglar så mycket av den utvecklade fajanskonsten i detta område. Han betonar vidare den nordeuropeiska fajanskonstens enhetliga karaktär där vandrande konstnärer mer än landgränser präglat utvecklingen. Den välbekante Buchwald t ex arbetade vid nio olika fajansfabriker norr om Alperna. Åtskilliga prov på hans verksamhet vid olika fabriker finns på Schierensee. Wietek sätter också fajansindustrins utveckling i relation till det politiska skeendet under perioden. Schierensees byggherre, Caspar von Saldern (1711-1786) spelade en inte obetydlig politisk roll bland annat som Katarina II:s generalkommissarie. Hans karriärs höjdpunkter och vågdalar sammanfaller på ett sällsamt sätt med den samtida fajanskonstens framväxt, blomning och tillbakagång. Saldern utgör även ur andra synpunkter den naturliga ramen för samlingen på Schierensee. De flesta pjäserna är skapade under hans livstid och i det område där han drev sitt politiska spel med Schleswig-Holstein som brännpunkt.

Textavsnittet är ett tryckt föredrag som professor Wietek höll på Schierensee förra våren. Det munt-

liga framförandet präglar väl framställningen men ger den samtidigt en infallsrik och inspirerad karaktär.

I. A.-B.

ELLEN MARIE MAGERØY: *Norsk treskurd*. Norsk kulturarv 9. Det norske samlaget. Oslo 1972. 190 s., ill. Pris inb. n. kr. 55:—.

Dr. philos. Ellen Marie Magerøys praktfullt illustrerade bok är som förf. framhåller i sitt förord byggd på ett studium "på lens". Den ger ett längdsnitt genom den norska konstens historia från Oseberg till nutiden i den mån det gäller träskärning. Historiken utesluter därvid skulptur, dvs framställningen av fristående figurer, och tar istället främst sikte på träskärningen som dekorationskonst.

Osebergsfynden och stavkyrkoornamentiken är särskilt utförligt behandlade (1/3 av boken) med ett mycket rikt bildmaterial. Dessa toppalster av norsk träskärarkonst har jämte den yngre folkkonsten sedan länge dragit till sig så stor uppmärksamhet, att man lätt förbiser, att mellan de medeltida praktingen och 1700-talets folkkonst också finns en rad framstående konstverk bevarade i norska kyrkor. Boken *Norsk treskurd* visar här på kontinuiteten i konstutvecklingen. Det är dock en helt konsthistoriskt inriktad framställning om ornamentlån och stilpåverkningar. För de ekonomiska, historiska och sociala faktorer som ligger bakom olika stilarters införande och lokala olikheteras uppkomst har blivit föga utrymme.

Även de förnämsta träsnidarna, kända från kyrkornas predikstolar och altartavlor, har mången gång också dekorerat möbler, husgeråd och i vissa fall även formar för järnugnshällar. Stil- och folkkonst kan då påträffas hos samme producent, ibland till och med på ett och samma föremål. Genom de större verken har konstnärernas namn bevarats. Ellen Marie Magerøy kan också med ett stort antal konstnärnamn presentera de olika norska bygdestilarna på träskärningens område. Boken är försedd med person-, ortsnamns- och fackordsregister och har en utförlig litteraturförteckning.

S. S.

AXEL STEENBERG (red.): *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede*. Nyt nordisk forlag. Arnold Busck. Bind 1620—1720. København 1969. 172 s., ill. — Bind 1720—1790. København 1971. 694 s., ill.

De två första banden av *Dagligliv i Danmark* behandlade tidsperioderna 1790—1870, 1870—1963 (rec. i *Rig* 1964:1, 1967:1). Sedan dess har ytterligare två band färdigställts. I det första av dessa skildras dagliglivet under åren 1620 fram till c:a 1720 och i det andra under åren 1720—1790. En översikt av Axel Steensberg över det historiska skeende som präglat resp. tidsperiod inleder och bildar bakgrund till de övriga avsnitten. Som i föregående delar får vi också här veta hur människor i skilda miljöer tänkte och betedde sig i livets olika situationer: hur de bodde, umgicks, festade, åt, lagade mat och klädde sig, vad de trodde och hur de arbetade.

Det är inte möjligt att inom ramen för en anmälan se till varje enskild författares insats. Det är dock ingen tvekan om att de tillsammans lyckats väl med syftet att låta dåtidens människor komma till tals i den utsträckning basmaterialet gör det möjligt. Att detta inte till alla delar visat sig tillräckligt för en lika bred och nyanserad bild som i de föregående banden är dock helt naturligt.

Förarbetet är grundligt och imponerande. Tryckta och utryckta domböcker, bouppteckningar, synförrättningar, dagböcker, reseskildringar, kyrkböcker och släktkrönikor har utnyttjats och ett sjuttio-tal tidskriftsserier har excerperats — för att blott nämna en del av källorna och litteraturen.

Det kan inte vara någon lätt uppgift att för varje nyvald tidsperiod på nytt försöka skildra alla de olika aspekterna av livsföringen.

Upprepningar är nödvändiga om bilden skall bli riktig. Frågan är emellertid hur konsekvent sådana förekommer. Är vad som medtagits i de olika periodskildringarna, t. ex. vad beträffar festsederna, betingat enbart av författarens godtyckliga urval eller har kontinuiteten av vissa bruk härvidlag beaktats? Är det enbart källsituationen och författartillgången som gjort att vissa avsnitt, som t. ex. festseden, följes upp för varje period medan andra behandlas sammanhängande för ett längre tidsavsnitt? En bättre inblick i systematisering och arbetsteknik vore värdefull för dem som inte bara vill nöjesläsa utan också dra nytta av de omfattande specialforskningar som ligger bakom ett populärt verk av denna gedigna art.

En artikel i en facktidsskrift om system och metod ifråga om excerpering och sammanställning, excerptsamlingarnas förvaring och åtkomlighet etc. vore värdefull.

Med tacksamhet noterar man det för dessa band nytillkomna realregistret. Men i vilken ordning bör verket som helhet läsas en gång i tiden? Bandbe-teckningen efter utgivningsföljd har nu slopats.

B. E.

Societas Sanctae Birgittae 1920—1970.

Festskrift utg. av Societas Sanctae Birgittae. Red.-komm.: BENGT INGMAR KILSTRÖM m.fl. Strängnäs 1970. 79 s., ill.

Det är i år Birgittaminnets stora år. Inför detta har det utkommit ett stort antal skrifter som har samband med det svenska helgonet. Fler minnesböcker kan nog förväntas. Här skall fästas uppmärksamhet på en liten skrift som också tillkommit så att säga under Sancta Birgittas hägn. Trots den skickliga författarstaben och den vackra utstyrelsen har den blivit så undanskymd att den ej ens medtagits i Svensk bokförteckning, som ändå utges på Kungliga Biblioteket.

Societas Sanctae Birgittae (Heliga Birgittas sällskap) är ett slags evangelisk ordensstiftelse med både män och kvinnor, som tillkom i början av 1920-talet i samband med de kyrkliga och särskilt liturgiska förnyelsesträvanden som då framträdde inom svenska kyrkan. Den fattade framför allt som sin uppgift att "bevaka allmänkyrklig tro och allmän kyrklig ordning och att värda ett rikt svenskt gudstjänstliv utifrån svensk liturgisk tradition". Det är värt att nämna att såväl kronprinsessan Margareta som ärkebiskop Söderblom var intresserade tillskyndare inför Sällskapets grundande den 23 mars 1920. Det var ingen stor skara som anslöt sig till denna krets, som sammanhölls av en gemensam sakramental grundsyn på kyrkan. Men under årens lopp har SSB alltmer kommit in i den allmänna blickpunkten. Främst har detta skett genom den rikt utformade årshögtiden kring 23 juli, Birgittas dödsdag eller "himmelska födelsedag" som SSB hellre uttrycker sig. Då fylles den väldiga Blåkyrkan i Vadstena alltid av en gripen gudstjänstfirande menighet.

Till Sällskapets halvsekeljubileum har det nu utgivits en synnerligen vacker liten minnesskrift. Huvudredaktör är lektorn, teol. doktor Bengt Ingmar Kilström, som även författat den upplysande och välskrivna historiken. Några prominenta medlemmar i Sällskapet (såsom A. Corell, E. Segelberg och M. Åmark) har medverkat med artiklar, i vilka de belyser SSB ur olika synpunkter. De utsökta och talrika bilderna ger en god föreställning både om Sällskapets verksamhet och om de ledande gestalterna. Som helhet utgör den lilla skrften ett bidrag till kännedom om ett undanskymt men därför inte betydelselöst inslag i det svenska kyrko- och kulturlivet under det gångna halvseket.

Hg Pl.

RONNY AMBJÖRNSSON m.fl.: *Idé och lärdom*. Studentlitteratur (pocketutgåva). Lund 1972. 283 s. C:a pris kr 25:—.

Ett tiotal unga adepter vid den lärdomshistoriska institutionen i Göteborg har — som hyllning till sin lärare och handledare prof. Henrik Sandblad — sammanställt en volym med egna uppsatser, som delvis tillkommit under seminariearbetet vid nämnda institution. Eftersom disciplinen är vittspännande både i tid och rum, återspeglar också bidragen vitt skilda intressen, som dock alla förenas i det lärdomshistoriska perspektivet.

Volymen innehåller uppsatser som berör hela den västerländska idéhistorien alltifrån Platon och Aristoteles fram till Marx och Nietzsche. Somliga

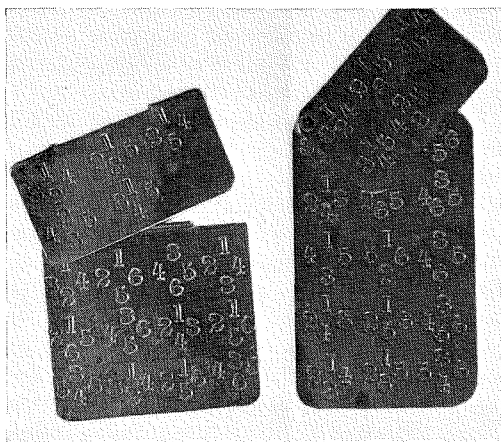
behandlar kapitel ur utopismens historia, såsom Thomas Mores Utopia och den "utopiska mysticismen" i 1830-talets Frankrike; andra sysslar med Nietzsches och Freuds kulturkritik eller med parapsykologien i Sverige vid sekelskiftet. Av kulturhistoriskt intresse är inte minst de båda artiklar som — om också översiktligt och populariserande — ger en introduktion i de akademiska disputationerna i Sverige under 1600- och 1700-talen, i deras yttre gestaltning och i de doktriner som de kunde behandla. Den lilla pocketboken är ett övertygande vittnesbörd om energiska studier under en skicklig handledares hägn och lämnar många intressanta inblickar i den vittomfattande lärdomshistoriska disciplinen.

Hg Pl.

STRÖDDA MEDDELANDEN OCH AKTSTYCKEN

Vad betyder siffrorna?

En efterlysning

Museet i Landskrona har tillfrågats om vilken användning de här avbildade små mässingsskivorna har haft och vad de där återgivna siffrorna åsyftar. Möjligen kan föremålen haft någon anknytning till Asmundstorps kyrka. Gissningarna har varit högst olika: Uppbördstabeller? Mönster-rapport för vävning? Skivornas bredd är 8 resp. 7 cm.

Den som kan ge någon upplysning om liknande brickor eller sifferkombinationer ombedes meddela sig med docent Sven B. Ek, Landskrona kulturnämnd, Slottsgatan, 261 31 Landskrona.

FÖRENINGSMEDDELANDEN

Styrelseberättelse 1972

Föreningen för svensk kulturhistoria har under år 1972 liksom tidigare år helt inriktat sin verksamhet på att ekonomisera utgivningen av tidskriften RIG.

Under året har fyra häften utgivits. Tidskriftens redaktion har bestått av professor Gösta Berg, ansvarig utgivare, professor Sigfrid Svensson, Lund, verkställande redaktör, samt föreningens sekreterare.

Under året har föreningen genom Statens humanistiska forskningsråd erhållit ett anslag av 11 000 kronor som bidrag till tryckningen av tidskriften.

Föreningens ekonomiska ställning framgår av följande:

Ingående Balans Konto

1/1 1972

Tillgångar

Svenska handelsbanken, kapitalräk- ningsräkning	13 497: 69
Svenska handelsbanken, kapitalräkning	11 185: 71
Postgiro	2 766: 33
Kassa	316: 94
Tidskriften RIG	1:—
	<hr/>
	Kronor 27 767: 67

Skulder

Ledamöters fond	5 500:—
Reserverat för tryckningskostnader ..	8 000:—
Diverse personer	
Tryckeri AB Thule för	
RIG 1971: 4	6 345:—
Honorar för RIG 1971: 4	315:—
	<hr/>
Nordiska museet	63: 56
Kapitalkonto	6 987: 67
+ årets överskott	556: 44
	<hr/>
	Kronor 27 767: 67

Vinst- och Förlust Konto

31/12 1972

Intäkter

Medlemsavgifter	11 819: 56
Statsanslag	11 000:—
Försäljning av RIG	1 564: 91
Räntor	1 066: 02
Gåva	500:—
	<hr/>
	25 950: 49
Förlust	3 093: 88
	<hr/>
	Kronor 29 044: 37

Kostnader

Tryckningskostnader	23 268: 32
Honorar	2 847: 99
Diverse utgifter	2 928: 06
	<hr/>
	Kronor 29 044: 37

Utgående Balans Konto

31/12 1972

Tillgångar

Svenska handelsbanken, kapitalräkning	11 800: 90
Svenska handelsbanken, kapitalräk- ningsräkning	9 644: 90
Postgiro	2 726: 70
Kassa	238: 85
Diverse personer	500:—
Tidskriften RIG	1:—
	<hr/>
	Kronor 24 912: 35

Skulder

Ledamöters fond	5 500:—
Reserverat för tryckningskostnader ..	8 000:—
Diverse personer	
Boktryckeri AB Thule för	
RIG 1972: 4	6 059:—
Honorar för RIG 1972: 4	325:—
	<hr/>
	6 384:—
Nordiska museet	578: 12
Kapitalkonto	7 544: 11
/. underskott	3 093: 88
	<hr/>
	Kronor 24 912: 35

Stockholm den 29 mars 1973

Sture Petrén

Bo Westerberg

Marshall Lagerquist

REVISIONSBERÄTTELSE

Undertecknade av Föreningen för svensk kulturhistoria utsedda revisorer för granskning av 1972 års förvaltning får härmed efter fullgjort uppdrag avgiva följande revisionsberättelse.

Vi har granskat föreningens räkenskaper för 1972 och funnit desamma vara förda med omsorg och reda, alla utgiftsposter vederbörligen verifierade och föreningens behållning i överensstämmelse med för oss företedda handlingar. Föreningens ekonomiska ställning framgår av bifogade vinst- och förlusträkning samt utgående balansräkning per den 31/12 1972. Vi får därför tillstyrka, att föreningen beviljar skattmästaren och styrelsen full och tacksam ansvarsfrihet för det gångna årets förvaltning. Stockholm den 16 maj 1973.

Viveka Granlund

Anders Nyman

SVENSK KULTURHISTORIA

i böcker utgivna av Nordiska museet

- Blå välling — sur sill. Vällingklockor och vällingklocksramsor* av Mats Rehnberg. 24:—
- Vad skall vi göra med de blanka gevär? 15 kapitel ur soldaternas liv* av Mats Rehnberg. 32:—, inb. 38:—
- Bygd och yttervärld* av Sigfrid Svensson 10:—
- Stad i trä. Ett skede i den svenska småstadens byggnadshistoria* av Sten Rentzhog. 38:—
- Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar* av Brita Egardt 40:—
- Väderkvarnar och vattenmøllor* av Sven B. Ek 45:—
- Kalmar. Karolinska borgarhus i sten* av Manne Hofrén 44:—
- Hjälpreda vid kulturhistorisk byggnadsinventering* av Sander Rosén 10:—
- Herdar och husdjur* av Mátyás Szabó 34:—
- Studier i svenskt repslageri* av Allan Nilson 40:—
- Svensk Jugend* av Elisabet Stavenow-Hidemark 17:50
- Spelkort* av John Bernström 7:—
- Bruksherrgårdar i Gästrikland* av Hans Beskow 45:—
- Gunnar Olof Hylltén-Cavallius som etnolog* av Nils-Arvid Bringéus 20:—
- Oeconomia eller Hushållsbok för ungt adelsfolk* av Per Brahe, utg. och kommenterad av John Granlund och Gösta Holm 68:—
- Villabebyggelse i Sverige 1900—1925* av Elisabet Stavenow-Hidemark 68:—
- Die Geschichte des schwedischen Pfluges* av Ragnar Jirlow 38:—
- En Södergrabb växer upp* av Cyrus Wallén 11:90
- Klackarna i taket. Om halling och jössehäradspolska* av Mats Rehnberg 7:—
- Smycken i svensk ägo* 24:—
- Skansens örtagård/Skansens herb garden* av Gösta Berg och Lisa Bauer 12:—
- Från mjölk till ost. Drag ur den äldre mjölkhushållningen i Sverige* av Gustav Ränk 34:—
- Gardiner och gardinuppsättningar. En kulturhistorisk studie* av Gunnel Hazelius-Berg 12:50
- Generationsväxlingen inom romantikens klassicism* av Sten Lundwall 40:—
- Alberget och Oakhill på Djurgården* av Martin Olsson 62:—
- Kring en lotsgårds historia* av Ragnar Wirsén 34:—
- Ljusen på gravarna* av Mats Rehnberg 48:—
- Gubbhyllan* av Per Anders Fogelström och Arne Björnstad. . . . 20:—
- Övergången från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken* av Filip Hultblad 60:—, inb. 75:—
- Hovmålaren Carl Fredrik Torssellius tapetmålarkbok* redigerad av Sigurd Wallin 35:—
- Äldre svenska spannmålsmått* av Nils Sahlgren 38:—
- Tapeter 1500—1900 i Nordiska museet* av Sigurd Wallin 11:—
- Bakom polisens kulisser* av Gustaf Adolf Blomberg 9:—

Priser exkl. moms

Nils Månsson Mandelgren

av Ake Stavenow

utgiven av Elisabet Stavenow-Hidemark

Pris exkl. moms 44: —

”Ingen som studerar 1800-talets konst- och kulturhistoria kommer förbi Mandelgren, denne misskände men okuvlige, argsinte och ensamme patriot och konstälskare . . .

Med sin biografi — som också är en brokig tidsskildring — har Ake Stavenow givit den renhjärtade Mandelgren en upprättelse.”

Bo Grandien i Dagens Nyheter

Folkdräkter

av Anna-Maja Nylén

Pris hft exkl. moms 50: —

inb. exkl. moms 56: —

”Den nya boken har blivit en synnerligen vacker och tilltalande volym i det yttre och innehållsligt har den blivit till en verklig handbok i detta fascinerande ämne till glädje och nytta för biblioteken, för hemslöjds- och hembygdsföreningar, för folkdans- och spelmanslag och för alla som lagt sig vinn om vården av detta rika kulturarv, som mer än mångt annat speglar svensk tradition när den varit som bäst och festligast.”

Manne Hostrén i Barometern

I bokhandeln eller direkt från Nordiska museet, Bokförmedlingen, 115 21 Stockholm.